

КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА ИСТОРИЧЕСКАТА ДОСТОВЕРНОСТ НА РАННИТЕ РИМСКИ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА (средата на VI в. пр. Хр. – 294 г. пр. Хр.)

ДИМИТЪР Д. МИТОВ

Dimitar D. Mitov. TO THE PROBLEM OF THE AUTHENTICITY OF THE EARLY CENSUS FIGURES (MID-6th CENTURY BC – 294 BC)

The study deals with the early Roman census figures from the supposed time of the so-called Servian reform in the mid-6th century BC to the beginning of the 3rd century BC. The aim of the study is to help in the clarification of two major problems connected with the early census figures – their authenticity and their usability for the purpose of studying the history of Early Rome. A detailed survey of the census figures, their different readings in the texts of the ancient authors and the corresponding narrative data is performed. A major part of the information is organized in 14 tables for the purpose of clarity and support for further studies. The census figures attributed to the defined period and especially to the years 550, 508, 503, 465 and 294 BC are claimed to be hardly traceable to the time of their reported dates, incompatible with the rest of the Latin and Greek literary tradition for Early Rome and thus nonauthentic, intentionally or unintentionally corrupted. A conclusion was made that the early Roman census figures are highly unreliable and thus unusable for a demographic analysis of the history of Early Rome till the beginning of the 3rd century BC. Some major trends in the demographic and political development of Rome in the 5th and 4th centuries BC like growth of the citizen body and enlargement of Ager Romanus are illuminated using narrative data, but not the discredited early census figures. Some important factors for the development of the Roman citizen body in the same period are also outlined. A clear division between literary facts and facts of history is supported throughout the text because all of the survived literary sources are composed decades or even centuries after the events in discussion.

В гръко-римската античност е трудно да се посочи друга толкова продължителна поредица от числа, продукт на преброявания на населението, както римските цензови числа¹. Запазените и предадени от различни автори четиридесет и три стойности се датират от времето на цар Сервий Тулий (трад. ок. 550 г. пр. Хр.) до ценза на император Клавдий, проведен в 47 г. сл. Хр. С други думи, днес науката разполага с цензови числа, които обхващат, или поне претендират да обхващат, период от около шест-

стотин години². Основен обект на изследване в настоящия текст са цензовите числа до 294 г. пр. Хр. вкл. Така обособеният период обхваща време на интензивни промени в римското гражданство. Цензове от около 550 до 294 г. пр. Хр. са свидетели на борбите за оцеляване на Рим в края на VI и началото на V в. пр. Хр. и на първите римски колонии, изградени съвместно с Латинския съюз през V в. пр. Хр.³ Възстановяването на Рим след Галската катастрофа⁴, унищожаването на Латинската федерация след Римо-латинската война от 340–338 г. пр. Хр. и последвалото значителното увеличаване на римското гражданство са други важни събития, които кореспондират с цензовите числа. Вече в следващия, III в. пр. Хр. в хода на Третата самнитска война⁵, борбата с епирския цар Пир⁶ и Първата⁷ пуническа война Рим се превръща от локална сила в Средна Италия в една от най-мощните държави в Средиземноморието. Стъпил на своя военен ресурс от римски граждани и италийски съюзници, проверен и укрепнал във войни със силни противници, Рим успява да устои във втората половина на века на натиска на Ханибал и в началото на II в. пр. Хр. вече може да дава тон не само в Западното, но и в Източното Средиземноморие. Всички тези събития на видим и сравнително бърз исторически прелом би трябвало да намират отражение в резултатите от провежданите цензове⁸. Заложена в римския IV в. пр. Хр. тенденция на териториална експанзия във все по-значителни географски мащаби и с все по-големи човешки ресурси поставя също и проблема за причините за успеха на римската държава в завоюването и усвояването на завладяното. Кои са факторите, които позволяват на Рим да успее? Могат ли цензовите числа да бъдат вплетени в едно по-точно и аргументирано обяснение на поставените проблеми? Отговорът на тези въпроси изисква съпоставянето и обясняването на цензовите числа с наративните източници, поставянето им на фона на историческата традиция за ранен Рим.

Голяма благодарност изказвам на екипа на Фондация „Отворено общество“ за оказаната ми щедра финансова подкрепа като стипендиант в продължение на три години. Без нея настоящата разработка не би била възможна. Голяма благодарност изказвам и на колегите си от Катедрата по стара история, трактология и средновековна история на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ доц. д.и.н. Константин Бошнаков, на проф. д.и.н. Маргарита Тачева, доц. д-р Диляна Ботева и доц. д-р Петър Делев за оказаната подкрепа.

Благодаря на своя приятел и колега Методи Герасимов, който направи възможно фотокопирането в чужбина на труднодостъпното изследване на П. А. Брън. (*The Italian manpower, 225 B.C. – A.D. 14.* Oxford, 1987 (второ издание).

Не на последно място благодаря на колегите от библиотеките на Катедра „Класически филологии“ на Факултета по класически и нови филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, както и на Центъра за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Без тяхното любезно съдействие нямаше да мога да работя с издания на антични текстове, които са в основата на разработката.

1. ИЗВОРИ

Основните числени, или квантитативни, извори за настоящата разработка са онези пасажии от антични автори, които включват цензови числа с повече или по-малко точна датировка. Такива податки се откриват в съчиненията на Тит Ливий, Полибий, Дионисий Халикарнаски, Плиний Стари⁹, Плутарх¹⁰, Евтропий, Евсевий Кесарийски (*Chron. Versio Armenia*), св. Йероним Блажени, Павел Орозий и Георги Синкел¹¹. От тях само Ливий¹², Дионисий, авторът на латинския превод на хрониката на Евсевий, известен като *Versio Armenia*, и св. Йероним предават повече от едно цензово число за посочения период. В групата на наративните източници първо място трябва да се отреди на *Тит Ливий* от Патавия. Важността на Ливиевото съчинение произтича не само от това, че то съдържа по-голямата част от цензовите числа с тяхната датировка, но и защото информацията за цензовете е поставена в своята институционална среда. Много важен е фактът, че Ливий, макар да не е съвременник на описваните събития, е римски автор и работи с богатата традиция на старите и младите аналитици от края на III, от II и I в. пр. Хр. Тит Ливий и Дионисий Халикарнаски са единствените автори, които дават свързан и относително детайлен разказ за ранната римска история през VI, V и IV в. пр. Хр. Това трудно може да се каже за биограф като Плутарх или енциклопедист като Плиний. Доколкото те са споменали още цензови числа, те са само допълнителен шрих, а не желание за системно изложение на историята на римското гражданство. Такъв обаче е творческият замисъл на Ливий, възпитан във формата на анали. Към същия жанр, известен и с елинското означение *хроника*, се придържа риторът Дионисий Халикарнаски¹³. Макар и много по-лаконични от Ливий и Дионисий, късните християнски автори Евсевий¹⁴, Евтропий¹⁵, св. Йероним¹⁶ и Синкел¹⁷ също следват и доразвиват принципите на хрониката. В стремежа си към подбор на най-значимото, синхронизъм, конкретност и лаконизъм тези автори не пропускат цензовите числа, защото те са кратка, обобщена, но същевременно важна информация за пътя на римското гражданство през годините. Във факта, че късноантичните и средновековните хронисти преписват и така съхраняват цензовите числа, може да се види нещо повече от продължение на жанровите традиции на хрониката. Защото за да се запише едно сведение, преди това то трябва да се осъзнае като значимо или най-малкото интересно. В четвъртия и следващите векове след Христа, когато и автори, и читатели се ориентират към хроники с по-лаконичен език или съкращения (*периохи*, *епитомета*, *бревиариум*) на по-ранни и по-обширни произведения, много съобщения са били пропуснати от късните автори и не са попаднали в техните произведения¹⁸. Но поне част от цензовите числа са преписани и запазени. И Ливиевият епитоматор, и авторът на *Versio Armenia* на хрониката на Евсевий, и работилият отделно от него св. Йероним, и живелият повече от три века след тях Георги Синкел съобщават цензови числа. Съобщават ги не само поради авторитета на своите предшественици. Съобщават ги, защото трябва да са ги осмислили като исторически значими.

Съхраняват ги, въпреки че са могли да ги премълчат и така да ги унищожат. Трудно е да се изясни доколко за тези автори важноста на цензовите числа се свързва с тяхната принадлежност към римската история или с факта, че са уникални като запазеност и времеви обхват в гръко-римския свят. Забележително е, че живели по различно време и на различно място автори споделят общо становище за значимостта на цензовите числа, което води до общо усилие за тяхното опазване. Така средновековните хронисти поддържат жив интереса към римските цензове, за да го предадат през XV и XVI в. на раждащата се модерна наука за древността¹⁹.

Павел Орозий е друг християнски автор, който съобщава цензово число в своя труд „*Historiae adversus paganos*“²⁰. В желанието си да разкрие ужасите на изпълнената с войни езическа епоха и да ѝ противопостави мира във времето на утвърждаващото се християнство, Орозий сравнява загубите на римляните в гражданските войни от I в. пр. Хр. с техния общ брой по времето на Александър Македонски²¹. Така авторът съобщава още едно число за ценза, който се датира ок. 332 г. пр. Хр. Употребата на цензово число като убедителен аргумент в християнски полемичен труд само потвърждава написаното за осъзнатата значимост на цензовите числа на предела между Античност и Средновековие.

Автори като Диодор Сицилийски и Авъл Гелий предоставят, за съжаление, само фрагментарни данни, свързани с римските цензове. Любопитно е съобщението на Диодор за изпращането на група римски колонисти в Сардиния в първата половина на IV в. пр. Хр.²² Диодор дава сведения и за ранната римска колонизация през V в. пр. Хр., провеждана съвместно с Латинския съюз²³. Авторът от II в. сл. Хр. Авъл Гелий добавя някои значими и интересни, дори куриозни детайли към сведенията за работата на цензорите и провеждането на цензове²⁴.

Много важен, всъщност централен проблем при работата с всички извори е тяхната достоверност. Това се отнася с особена сила за основен извор като съчинението на Ливий „*Ab Urbe Condita*“ („От основаването на Града“). За подхода на Ливий и неговите извори, за достоверността на отделни съобщения или цели книги в историческата книжнина е написано немало. Едва ли в този текст е подходящо да се излагат изворите на Ливий въобще и начинът му на работа като цяло²⁵. Това, което е значимо с оглед целите на разработката, е кои са изворите на Ливий, от които той черпи информация за цензове, и доколко авторът е прецизен в работата си с числа.

В това отношение ключово е името на Валерий Антиат – автор, който принадлежи към младите аналити, съвременник е на Сула и е широко ползван от Тит Ливий извор²⁶. Осемнадесет от общо тридесет и четирите поименни позовавания на Валерий Антиат в текста на Ливий се свързват с предаването на някакво число²⁷. Като се има предвид, че Ливий често се позовава на неспоменати по име автори, то изричните позовавания на Антиат не са малко²⁸. Посочването на името на един или друг автор, уверено може да се твърди, е израз на определено отношение от страна на Ливий, който е работил с огромен материал и е имал достъп до

разнообразни версии за описваните събития. Тит Ливий, въпреки неговата широко дискутирана в историографията безкритичност към изворите, се отнася доста скептично към точните числа на Антиат. Те са разнообразни – за броя на убити врагове в битки от V до II в. пр. Хр. вкл., за стойността на трофеи и за сумите на различни контрибуции. Като любител на числата Антиат не е пропуснал и сумите, в чието присвояване е бил обвинен Сципион Африкански. Когато Ливий е сравнявал числените данни, които различните му извори са давали за едно и също събитие, често, ако не почти винаги, се е оказвало, че числата на Антиат са най-високи. За Ливий те са несъмнени преувеличения или откровени измислици. В това отношение подходящ пример е изброяването на пленниците и плячката, които попадат в римски ръце след завземането на Нови Картаген от бъдещия Сципион Африкански: „Сципион заповядал да извикат испанските заложници. Досадно е да се посочва тяхното число: в едни писатели откривам, че са били около триста, в други – три хиляди седемстотин двадесет и четири; и в останалото има подобно разногласие. Един пише, че картагенският гарнизон е бил десет хиляди, друг – седем, трети – не повече от две хиляди. В плен били взети, според един, десет хиляди, според други – повече от двадесет и пет хиляди. Гръцкият писател Силен твърди, че били завзети около шестдесет големи и малки скорпиони; *Валерий Антиат* (к. м. – Д. Д. М.) – шест хиляди големи и тринадесет хиляди малки скорпиона: *предел нямат неговите измислици* (к. м. – Д. Д. М.)... Различно е числото на завзетите кораби, различни са сумите на завзетите пари и слитъци злато и сребро. *Ако трябва с някого да се съгласим, то най-правдоподобни са средните числа* (к. м. – Д. Д. М.).“²⁹

Много показателна за Ливий е работата му в тази проблемна ситуация, създадена от разноречието на изворите. Вместо да избере онзи автор, който е съвременник на събитията или поне е черпил сведения от съобщения на съвременници, Ливий само констатира различията и без обосновка избира един формален изход – да приеме за най-правдоподобни „средните числа“.

Цитираната Ливиева оценка за Антиат не е изолирана. Тя не е спонтанно възклицание на претрупан с работа автор, който в даден момент се е уморил да чете очевидните преувеличения на този аналит³⁰. Срещат се и други критични, дори язвителни бележки за числата, съобщени от Антиат. Така в пассажа 30, 19, 11 се разказва за битка, станала в Бруциум в 204 г. пр. Хр.: „...Валерий Антиат твърди, че били убити пет хиляди врагове. Това е *или безсрамна измислица, или грешка, незабелязана поради небрежност* (к. м. – Д. Д. М.).“ Предизвиква учудване защо Ливий е използвал доста често сведенията на автор, на когото и самият той не е имал голямо доверие. Отговорът дава самият Ливий в пассажа 45, 43, 8, който се отнася до войните с илирите от втората четвърт на II в. пр. Хр.: „По думите на Антиат, илирийската плячка донесла двадесет милиона сестерции, без да се смята златото и среброто, внесени в хазната. Не е известно откъде Антиат е взел тези данни, затова и аз се позовавам на него.“ Първият извод, който може да се направи от цитирания текст е

изказан отдавна на страниците на монографичните изследвания за Ливий – авторът много често е безкритичен в подбора на извори и ползва както надеждни, така и силно съмнителни текстове³¹. Но веднага се налага въпросът *защо* – дали поради претовареността и бързането на Ливий, които се дължат на неговата огромна творческа задача, или на същата небрежност, в която той обвинява Антиат? Когато се анализира достоверността на Ливиевите сведения, не бива да се пренебрегва непрекъснатото бързане на автора, несъмнено отразило се върху работата му. Но има и друга причина, поради която Ливий не изоставя текста на Антиат, дори и след като се убеждава в ненадеждността му. Защото той гледа на числата на Антиат като на курйози, които си заслужава да се споменат между другото, не защото са правдоподобни или произхождат от сигурен първоизточник, а тъкмо защото са странни и невероятни. Така Ливий още веднъж мълчаливо признава, че невинаги се придържа към най-сигурните и проверени източници. В пасажи като цитираните прозира литературно-антикварски подход към изворите с пристрастия към курйозното и впечатляващото, въпреки несъмнената историческа задача, която авторът си е поставил.

Написаното дотук следва да докаже, че числовата информация в труда на Ливий, който е основен, а в много случаи и единствен, извор за цензовите числа невинаги е надеждна. Един от тези източници на ненадеждна информация сигурно е идентифициран в лицето на Валерий Антиат. Това е възможно отчасти поради съмнителната точност на Антиат за твърде ранни събития³². Сравненията, които Ливий е правел между числените данни на този автор и аналогичните сведения, почерпани от други източници, също разкриват Антиат като писател, който слабо се е интересувал от истината и е преследвал литературен ефект с преувеличения и фалшива точност. Но с оглед на дефинирания проблем кръг остават два важни въпроса:

1. Заимствал ли е Тит Ливий цензови числа от писанията на Валерий Антиат, и ако е заимствал, кои са те? Ако може да се докаже, че дадено цензово число произлиза от перото на Антиат, то това би компрометирало цялото съобщение за съответния ценз. Както отбелязва Тойнби: „Ние знаем, че Валерий Антиат във всеки случай е фабрикувал числа за понесени загуби и взети от римската армия пленници и плячка. Не можем да сме сигурни, че някои от нашите цензови числа също не са фалшификации.“³³

2. Доколко други извори на Ливий, било римските аналести или гръцки автори като Силен и Полибий са си позволявали фалшификации на числа, особено цензови, по лошия пример на Антиат? Обект на внимание в конкретния случай са преднамерено подправени числа, които могат да се разкрият чрез сравнение със сведения за същото събитие от други автори. Съвсем друг случай са числата, случайно корумпирани при съставянето на по-късни произведения или при преписване в Късната античност и средните векове³⁴.

Благодарение на големия брой критични изследвания върху труда на Тит Ливий още от втората половина на XIX в.³⁵, днес вече изворите, ко-

ито авторът е използвал, са добре известни. Нещо повече – съставени са таблици, които посочват изворите за отделните книги и техните глави. Пасажите с неустановен първоизточник не бива да се пренебрегват, но едва ли е възможно да се уточни произхода на всички текстове, неминуемо претърпели по-малка или по-голяма Ливиева обработка. Огромният изследователски труд върху текста на „Ab Urbe Condita“ позволява да се посочат някои автори, от които Ливий е заимствал включените в първите десет книги цензови числа. Техният произход е следният:

Година на ценза (пр. Хр.)	Пасаж на Ливий	Първоначален извор
550	1, 44, 2	Q. (L.?) Aelius Tubero ³⁶
465	3, 3, 9	Valerius Antias ³⁷
459	3, 24, 10	L. Calpurnius Piso Censorius Frugi ³⁸
332	9, 19, 1–2	авторски текст на Ливий ³⁹
294	10, 47, 2	Valerius Antias ⁴⁰

От написаното за Валерий Антиат следва, че сведенията за ценза в 465 г. пр. Хр. и Ливиевата версия за ценза в 294 г. пр. Хр., (числото в оригиналния текст и в периоохата на 10-а книга) са съмнителни и вероятно преувеличени.

Числото в оригиналния текст на Ливий, 262 321 граждани, е доста по-високо от числото във Versio Armenia на хрониката на Евсевий – 220 000 души (разликата е 16,13%). Синкел дава стойност (260 000 граждани), която изглежда закръгляване до десетки хиляди на числото на Ливий. Що се отнася до числото на епитоматора, то вероятно е коруптела от оригиналното число на Ливий⁴¹. А числото на св. Йероним (270 000) на пръв поглед изглежда закръгляване до десетки хиляди на числото на епитоматора (272 320).

Заключенията изглеждат ясни и са правилни от аритметична гледна точка. Но историческият анализ не може да се ограничи с калкулация за закръгляване. Тези пресмятания не са достатъчни за установяване произхода на разночетенията. Двете числа в текста на Ливий и в съответната периооха действително са свързани помежду си, което се доказва от изписването им в оригинал. Но както при тези, така и при останалите разночетения трябва да се отчетат езиците, на които са писали различните автори и начините, по които се предават числата в елинските и латинските текстове⁴². Трябва да се вземе предвид и кои са основните извори на всеки автор поотделно.

Известно е, че основният извор за хрониката на св. Йероним е хрониката на Евсевий⁴³. Затова вероятността цензовото число да е заимствано от този източник е по-голяма. По-малко вероятно е св. Йероним да е заимствал и закръглил числото от периоохите на Ливий, но и тази възможност не бива да се пренебрегва⁴⁴. Проблемът за трите не Ливиеви разночетения за 294 г. пр. Хр. може да получи обяснение, като се отчете установената от палеографи и класически филолози връзка на ексерптите на Георги Синкел с Versio Armenia и с хрониката на св. Йероним. Според специалистите най-

близо до написания на гръцки и загубен днес оригинал на хрониката на Евсевий стоят извлеченията на Георги Синкел, макар че те са най-късни – направени са чак в началото на IX в. По-далеч от елинския оригинал стоят латинският превод от анонимен автор, известен като *Versio Armenia*,⁴⁵ и хрониката на св. Йероним, която също е превод, но и продължение на Евсевиевата хроника. И двата текста принадлежат на IV в. Следователно трябва да се търси връзка не толкова между числото на св. Йероним и числото на Ливиевия епитоматор, а между числото на Георги Синкел (т. е. Евсевий) и това на св. Йероним. Също така трябва да се потърси връзката между числото на Синкел и числото, представено под името на Евсевий, *de facto* принадлежащо на неизвестния латински преводач, написал *Versio Armenia*. Парадоксално е, но най-ранното число е представено от най-късно работилния Синкел, а не от преводача на *Versio Armenia* или св. Йероним, писали четири века преди него въз основа на същия източник. Тъй като Синкел пише на гръцки език, той използва утвърдилата се още през Античността милетска система за предаване на числа с буквени знаци⁴⁵. По-точно той трябва да е следвал предаването на числата у Евсевий, ако действително е екскерптирал от неговия оригинал без своя намеса. Ако се приеме това твърдение, тогава Синкеловото изписване на ценовото число ще трябва да се приравни с това в загубения текст на Евсевий⁴⁶. Следователно създателят на *Versio Armenia* и св. Йероним са видели или е трябвало да видят именно това число, когато са ползвали оригинала на хрониката на Евсевий. Числото 260 000 на Синкел (т. е. Евсевий) е изписано

μυριάδες κς’.

Числото във *Versio Armenia* е изписано по един необичаен, хибриден начин – то съчетава елементи и от милетската, и от римската система за предаване на големи числа. В оригинал то е **myriades XXII** (220 000) и недвусмислено издава своя елински първоизточник⁴⁷. Тъй като в манускриптите на хрониката на св. Йероним и на *Versio Armenia* няма различия за ценовите числа от 294 г. пр. Хр., то може да се приеме, че са запазени оригиналните числа на двамата автори, некорумпирани при последвало преписване. Затова, ако те се „преведат“ според правилата на използваната от Евсевий милетска числена система, може да се получат изписванията, които авторите са видели в ползваните от тях екземпляри на хрониката на Евсевий. Ако предположението е вярно, авторът на *Versio Armenia* трябва да е прочел в текста на Евсевий числото:

(μυριάδες κβ’),

което св. Йероним е разпознал като:

(μυριάδες κζ’)⁴⁸.

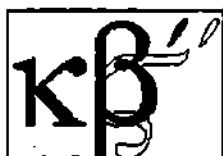
Следователно оригиналното число на Евсевий е било корумпирано или още в ползваните от автора на *Versio Armenia* и св. Йероним екземпляри на оригинала, или от тези автори при разчитането на текста на Евсевий. Едва ли авторът на *Versio Armenia* и св. Йероним са имали мотив за

умишлена фалшификация на цензови числа. Трудно е да се посочи такъв. Но е твърде възможно преписите на Евсевиевия текст, които те са ползвали, да са съдържали преписвачески грешки или да са били физически повредени и разчитането им да е било мъчно. Впрочем, ако върху буквите на множителя в числото на Синкел (*с черен контур*) се наложат аналогичните букви от числото, вероятно прочетено от св. Йероним (*с черен цвят*), се получава голямо съвпадение в изписването на втория знак (фиг. 1).

Фиг. 1.

Разбира се, различните ръкописни стилове показват съществени отлики в графиката на едни и същи букви и съвременните им печатни образци не могат да са коректив. Налагането на печатните букви не може да замести работата на палеографа с конкретните ръкописи, нито работата на историка с критичните издания, но може да покаже колко лесно е една буква да бъде разчетена като друга. В случая стигма може би е била разчетена като зета и 260 000 граждани на Синкел (т. е. Евсевий) са се „превърнали“ в 270 000 граждани при св. Йероним.

Фиг. 2 а.

По-малко е съвпадението между втората буква (*стигма*) на множителя в числото на Синкел (Евсевий) и втората буква (*бета*) в множителя на числото, което трябва да е видял авторът на *Versio Armenia* (фиг. 2 а). Ако тези две букви се наложат една върху друга без оглед на въображаемия ред, съпадението между тях е по-голямо. Отново се вижда колко лесно е погрешното разчитане и преписване на буквите, означаващи числени знаци, особено ако те са избледнели или нечетливи (фиг. 2 б).

Фиг. 2 б.

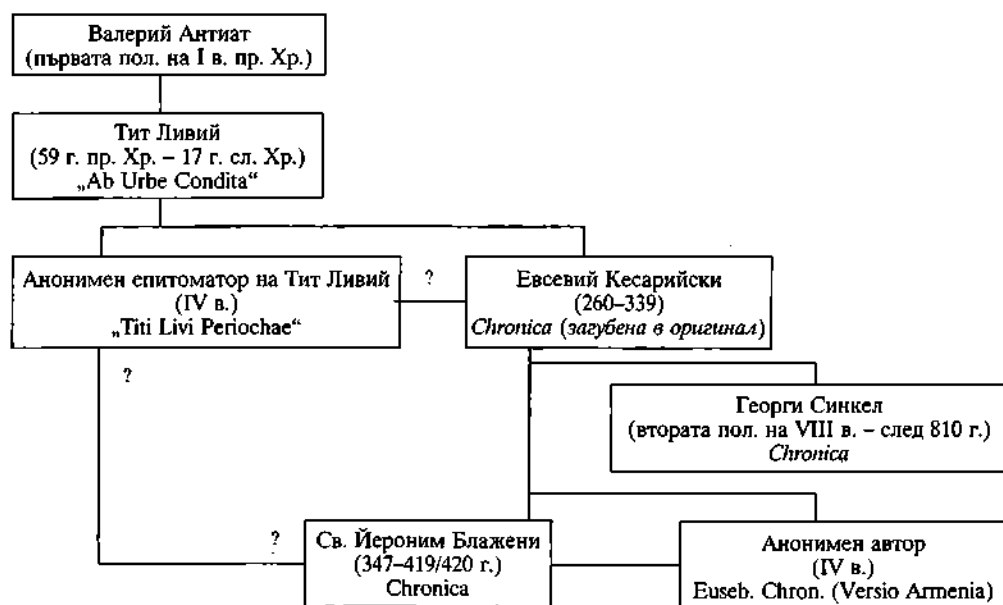
Написаното за разночетенията на цензовото число от 294 г. пр. Хр. позволява да се проследи, макар и с условности, техният произход. Първоначалното Ливиево число, 262 321, е корумпирано през IV в. при съставянето на Ливиевите периихи от анонимния епитоматор или неговите коисти, или копията на Ливиевото съчинение, които той е чел, вече са били корумпирани. При съставянето на своята хроника Евсевий Кесарийски вероятно е ползвал Ливиевия оригинал, а не периихите, защото неговото число (260 000), закръглено до десетки хиляди, по-лесно може да се получи от числото на самия Ливий (CCLXII [m.] CCCXXI или 262 321), отколкото от числото на епитоматора (CCLXXII [m.] et CCCXX или 272 320). Все пак съществува вероятност при извършването на закръгляването Евсевий да е ползвал числото на епитоматора, но да е отнел погрешно още един знак за десетици (X) от знаците, които означават десетки хиляди. Възможно е той да е ползвал предполагаемо, ранно и недостигнало до нас, съкращение на оригиналния текст на Ливий, в което цензовото число е било предадено коректно⁴⁹. Не е невъзможно Евсевий да е ползвал и независими от Ливиевата традиция източници за римската история. Издигането на това пред-

положение веднага поставя въпроса за запазеността и достъпността на съчиненията на римската аналитика в IV в. сл. Хр. Ако в източната част на империята, където Евсевий е работил в по-голямата част от живота си, е имало богати и достъпни сбирки от съчинения на ранни римски автори, дали и доколко „бащата на църковната история“ се е възползвал от тях⁵⁰?

След завършването си, хрониката на Евсевий, на свой ред, се е превърнала в източник за други хронисти – авторът на латинския ѝ превод, означен като *Versio Armenia*, и св. Иероним. Четири столетия след тях екскерпти от оригинала на Евсевий прави византийският хронист Георги Синкел. Ако за писалия на гръцки Синкел се приема, че стои най-близо до оригинала, то писалите на латински св. Иероним и авторът на *Versio Armenia* или не разчитат правилно цензовото число, или ползват копия, в които то вече е корумпирано.

Анализът на разночетенията сочи, че цялата верига от заимствания води, най-вероятно, до текста на Тит Ливий, съответно до неговия първоизточник Валерий Антиат. Следователно зад съобщенията за ценза от 294 г. пр. Хр. стои автор, който хвърля силна сянка на съмнение върху запазените числа. Написаното може да се обобщи в схема № 1.

Схема № 1

Несигурността нараства при анализа на сведенията за ценза в 459 г. пр. Хр. Оказва се, че съмнителният пасаж от Ливий, извор за който е Антиат, съвпада със сведението на Евтропий. Логичен е изводът, че Евтропий също е ползвал Ливиевата традиция в една или друга форма. Може би за него това е било най-пълното достъпно изложение на римската история от този толкова ранен период или в очите на Евтропий авторитетът на Ливий

е бил неоспорим. Най-вероятно е и двете съображения да са били в сила. Важното от гледна точка на римското гражданство е, че всички различия за цял един ценз се оказват съмнителни. Съответното число в таблиците е коректно към изворите, но всички изводи, които могат да се направят от него, попадат върху *плаващи пясъци*.

Не по-малко значим от гледна точка на анализа на цензовите числа е и текстът на Ливий с първоизточник Фабий Пиктор за първото цензово число, традиционно приписвано на цар Сервий Тулий (ср. на VI в. пр. Хр.). Когато се проучва надеждността на Фабий Пиктор като Ливиев първоизточник, не може да се пренебрегне оценката на Полибий. Той е бил добре запознат с неговото изложение и се е стремил да го ползва, като отчитал разбираемите патриотични настроения на Пиктор⁵¹. Но в пасажите, в които се коментира Фабиевата интерпретация на събитията, не се споменава нищо за това, дали авторът е бил коректен при предаването на числа или за особен интерес към цензовата институция⁵². Онова, за което Полибий критикува Фабий, е неговото силно и обяснимо пристрастие към римската гледна точка⁵³. Но дали Фабий е бил толкова пристрастен, за да преувеличава данните от цензовете? Цицерон, който също съобщава за анализите на Фабий Пиктор⁵⁴, акцентира върху типичния за аналитите лапидарен стил, но отново не става ясно бил ли е склонен Фабий към преувеличения. За да се разреши този проблем, трябва да се анализират съобщенията, в които Ливий изрично се позовава на този автор.

Заедно с първото позоваване на Фабий са съобщени 80-те хиляди граждани, преминали първия ценз при Сервий Тулий⁵⁵. Тези граждани, според Фабий, били „способните да носят оръжие“⁵⁶. Явен е интересът на Фабий към цензовете. Но може ли въобще да се твърди, че римски автор от края на III и началото на II в. пр. Хр.⁵⁷ е имал автентичен документ за броя на гражданите от легендарния ценз на Сервий Тулий (ако се доверим на традиционната датировка – ок. 550 г. пр. Хр.)? За съвременната наука датировката на Сервиевата реформа продължава да е дискуссионна, а всяко хронологично посочване носи уговорките за приблизителност и условност⁵⁸. Много е съмнителна претенцията на аналитите за ясна и прегледна хронология на събитията от царския период⁵⁹. Известно е, че ерата от основаването на Града е съставена в началото на III в. пр. Хр., а преди това римляните са ползвали като хронологична система годините от освещаването на храма на Iuppiter Optimus Maximus на Капитолия⁶⁰. То, и според римската традиция, и според модерен проучвания, се датира в последното десетилетие на VI в. пр. Хр., т. е. след времето, което аналитите отреждат на Сервий Тулий⁶¹. Оказва се, че Фабий Пиктор не е знаел и не е могъл да знае годината на Сервиевия ценз, а от друга страна, е претендирал, че знае точното число на годните да носят оръжие римляни в тази толкова далечна епоха. Дали може да му се повярва? Едва ли, макар авторитетът му в римската книжнина да е бил голям⁶². И не са ли 80 000 боеспособни мъже твърде несъвместими със скромните размери на *Ager Romanus* в средата на VI в. пр. Хр.⁶³?

Написаното позволява да се обосноват две твърдения. Първо, Ливиевата версия на първото цензово число изглежда като почти сигурен фалшификат. Второ, оказва се, че Фабий Пиктор, първоизточникът за Сервиевия ценз, се е увлякъл в престорена точност поне в този случай. Съвременният изследовател може да се утеши с основателното предположение, че в изложението на съвременни или близки до съвременното си събития Фабий не е могъл да включва силно преувеличени или измислени цензови числа, защото неговите читатели са били част от римския елит и не са били нито неосведомени, нито в невъзможност да извършат проверка⁶⁴. Поради това като че ли е по-трудно да се обоснове измисляне на цензови числа от Фабий Пиктор за III в. пр. Хр. или поне последната четвърт на века – времето, в което римският книжовник живее и пише⁶⁵. Колкото до останалите цензови числа, попаднали в Ливиевия текст от съчинението на Фабий Пиктор, много трудно е да се определи кои от тях приличат по „достоверност“ на съобщението за Сервиевия ценз и кои може да са извлечени от *Liber Annalis* – голямата римска хроника, водена от понтифексите⁶⁶.

2. МЕТОД НА РАБОТА С ЦЕНЗОВИТЕ ЧИСЛА И ТЕХНИТЕ РАЗНОЧЕТЕНИЯ

В резултат на работата си с изворите и модерната историография авторът успя да открие 12 цензови числа с разночетения, които се отнасят до дефинирания период. Под *разночетения* в конкретния случай се разбират както различните варианти, които отделните издатели дават на едно и също число в един и същи пасаж, така и различните числа, които различни автори дават за ценз, проведен в една и съща година. Така например за първия ценз на Сервий Тулий, който традиционно и съвсем условно се датира около 550 г. пр. Хр., Ливий, Евтропий и Дионисий Халикарнаски дават три различни числа. В табличното и графично представяне на Сервиевия ценз тези три числа са представени като три разночетения⁶⁷.

Авторът е убеден, че без професионална палеографска подготовка и пряк досег с факсимилетата на оригиналите не може аргументирано да се предпочете едно разночетене пред друго. Римският начин за предаване на числата с буквени знаци⁶⁸ и специфичното начертание на повечето от тези букви, в които преобладават хастите, прави много трудно коректното разчитане на старите манускрипти. Затова авторът се отказва от първоначалната си идея да използва фотокопия на манускриптни листове с пасаж, които съобщават цензови числа. Само палеографи с опит могат да обосноват дадено четене на спорен пасаж така, че то да издържи на научна критика. Затова всички разночетения се третираат равностойно в разработката, макар че някои (едва ли може да се каже колко) цензови числа са корумпирани при нееднократното им преписване. Числата, които в предишната част на текста са посочени като съмнителни, също са включени в таблиците. Това е направено целенасочено. От една страна, числата, за които бе доказано, че произхождат от съмнителни източници (напр. Ва-

лерий Антиат, отчасти Фабий Пиктор), следва да бъдат съпоставени с наративните сведения за римското гражданство от съответния период, преди да бъдат окончателно отхвърлени като несъстоятелни и неизползваеми. Понякога дори ненадеждни като цяло автори съобщават значима и вярна информация и тази възможност не бива да остава непроверена. От друга страна, съмнителният характер на някои цензови числа може окончателно да се докаже едва след съпоставянето им с наративни данни или с други числа – например площта на *Ager Romanus* в съответния период и това е още една причина всички цензови числа да се включат в обръщение. И как впрочем може да се установи дали едно цензово число е достоверно или измислено, ако то бъде предварително елиминирано?

С цел по-голяма яснота разночетения на едно и също число с разлика помежду си хиляда души или по-малко са представени със своята средноаритметична стойност. Това не нарушава коректността и точността на работата, защото всички числа, с изключение на числото за ценза на Сервий Тулий, са по-големи от сто хиляди души. Следователно разночетене равно или по-малко от хиляда души е по-малко от един процент от общата сума на римските граждани, за който и да е ценз от 508 до 294 г. пр. Хр. вкл. Такава стойност може спокойно да се приеме за статистически незначителна величина. А що се отнася до Сервиевия ценз, то трите числа, които са записали за него Ливий, Евтропий и Дионисий, имат помежду си разлики по-големи от хиляда души и са представени в таблиците отделно.

Всички разночетения са представени в *Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*, като е посочен конкретният пасаж от античен автор, откъдето е почерпано цензовото число, както и името на издателя или изданието, където се среща съответното разночетене. В хода на работата си авторът се убеди колко важно за историческия анализ е изписването на всяко число в оригинал. Затова не само числата от разночетенията, но и пасажите, които ги съдържат, са предадени в техния латински или гръцки първообраз. Всички пасаж с цензови числа са преведени от автора; преводите също са приложени към таблицата. По този начин се постига задължителната изворова прозрачност, а част от преведените пасаж, според направените справки, досега не са публикувани на български⁶⁹. В същата таблица са записани и средноаритметичните стойности на разночетенията с разлика хиляда или по-малко римски граждани. С тези величини и тяхната датировка е съставена *Таблица за броя на римските граждани според вариантите цензови числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*. В нея са включени разночетенията с разлика помежду си повече от хиляда и средноаритметичните стойности на разночетенията с разлика хиляда или по-малко. Интервалите между два ценза са обозначени като периоди. За да се постигне лесна съпоставимост между данните от таблицата за броя на римските граждани според вариантите цензови числа и другите таблици, в които също се излагат цензови числа, *номерацията на периодите е една и съща във всички таблици*. За всеки период е изчислена промяната в броя на римските граждани както в абсолютна стойност,

така и в проценти. Изчислена е и средногодишната промяна за съответния период, отново в абсолютни стойности и проценти.

Авторът си дава сметка, че средногодишните стойности на промяна са повече от условни. Едва ли в живота на дадена човешка общност може да се посочи период от няколко години, в който населението нараства или намалява в строго линейна функция. Подобно явление не може да се търси и в историята на римската гражданска общност. Въпреки това пресмятането на тези числа не е израз на статистически педантизъм. Целта на средногодишните стойности е да илюстрира *общата тенденция* в развитието на римското гражданство в съответните времеви интервали.

Посочването на общата тенденция е особено информативно за продължителните периоди. Такива са периодите осми (459–393 г. пр. Хр.), девети (393–340 г. пр. Хр.) и единадесети (332–294 г. пр. Хр.). Те имат продължителност съответно от 66, 53 и 38 години. Период № 1 (ок. 550–508 г. пр. Хр.), с цялата условност в датировката на Сервиевия ценз, има продължителност от около 42 години. Може с увереност да се твърди, че през тези дълги интервали също са се провеждали цензове, повече или по-малко редовно, макар да не са запазени резултатите от тях. От епохата на етруската власт в Рим на цензовете се е гледало като на важно задължение на най-висшите представители на властта. Неслучайно първият ценз се приписва на Сервий Тулий⁷⁰, а между свалянето на монархията и установяването на цензорската институция в 444 г. пр. Хр.⁷¹ тази функция изпълнявали консулите⁷². Затова едва ли може да се поддържа тезата, че римската държава е занемарявала за 40, 50 или 60 години толкова отговорна дейност като ценза. Налице е дори парадоксален факт – за IV в. пр. Хр. са запазени само три цензови числа, по-малко, отколкото за предшествващия V в. пр. Хр. и четири пъти по-малко, отколкото за следващия, III в.⁷³ Би трябвало да се очаква точно обратното: IV в. пр. Хр. е по-близо до времето на най-ранните аналисти от поколението на Фабий Пиктор, между IV и III в. не стои събитие, аналогично на Галската катастрофа, в което евентуално да са били погубени важни документи на римската държава. Някак е трудно да се повярва, че аналистите са намерили в жреческите хроники повече сведения за времето преди завземането на Града от галите, отколкото за времето след това. Явно съществена част от междуцензовите периоди не отразяват реалните интервали между провежданите цензове, тъй като не са запазени съобщения за броя на гражданите по време на всички цензове. Налице е несъответствие между броя на съобщените двойки цензори и броя на съобщените цензови числа с дата след 444 г. пр. Хр.⁷⁴ Ливий е отделил немалко място в своето забързано повествование на дейността на Апий Клавдий Цек като цензор, но не е съобщил броя на римските граждани, преминали ценз по време на неговата цензура⁷⁵. Това е само един, но не единствен пример за съобщени цензори без съобщено цензово число⁷⁶. Дори може да се предположи, че редица цензове са потънали напълно в забрава – изчезнали са не само цензовите числа, но дори съобщения за тяхното провеждане. Затова един възможен начин да се разбере насоката на римското демографско развитие

в необичайно дългите междуцензови периоди е да се свържат запазените числа и да се изчислят средногодишните стойности. Дори в случаите, когато между две запазени числа стои традиционният междуцензов интервал от пет години, пресмятането на средногодишните стойности не би било излишно, защото така се разкрива динамиката на промените – доколко силни са спадовете и прирастите.

Наличието на разночетения обуславя оформянето на различни варианти на един и същи период⁷⁷. Когато две съседни цензови числа имат разночетения, то последните са свързани на принципа *всяко с всяко* и така са получени различни варианти за един и същи междуцензов период. По този начин са изчислени всички възможни стойности на прираст или спад за всеки период, без да се пренебрегне нито едно разночетение. Добър пример в това отношение е период № 11 (332–294 г. пр. Хр.). Тъй като цензовото число от 332 г. пр. Хр. има три разночетения, а това от 294 г. пр. Хр. – пет разночетения, то общият брой на различните варианти за период № 11 е равен на петнадесет. Обобщението на числата от този период сочи, че според варианта с най-ниски показатели населението намалява с –12%, докато според варианта с максимални стойности населението за същия период се увеличава драстично с +109,40%. Така период № 11 разкрива крсноречиво значението на разночетенията при работата с цензовите числа и при формулирането на изводи за промените в римското гражданство.

При изчисляването на общата промяна в граждани за всеки период числата не са и не могат да бъдат закръглени по обясними причини. Всички други числа от таблиците, които показват промяна в даден показател, са предадени до втория знак след десетичната запетая без закръгляване.

За проследяване на броя на римските граждани, освен таблицата с вариантите цензови числа, е изработена и *Таблица за броя на римските граждани според средноаритметичните цензови числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*. В нея са включени средноаритметичните стойности от всички разночетения на запазените цензови числа. Ако таблицата с вариантите цензови числа излага всички открити в изворите възможности за развитието на римското гражданство, то таблицата с обобщените цензови числа е опит за *обзор върху генералните тенденции* в количественото развитие на римското гражданство в период от около 325 години. Вариантната таблица търси акцент върху детайла, върху възможните ходове на демографската крива. Тя дава материал за съпоставка с наративните извори и последващ анализ, докато обобщената таблица показва, или поне би трябвало да показва, общото, дългосрочната тенденция и предоставя възможност за обобщение – т. е. синтез.

Тези два подхода към цензовите числа не си противоречат. Напротив – те се допълват и онагледяват резултатите от войните⁷⁸, епидемиите⁷⁹, неурожайните години⁸⁰, природните бедствия⁸¹, колонизацията⁸², приемането на нови граждани и увеличаването на *Ager Romanus*⁸³ – т. е. от всички онези събития, които са разтърсвали неведнъж цялата

гражданска общност и които с основание могат да се нарекат трайни демографски фактори.

Друга значима за историята на римското гражданство величина е площта на *Ager Romanus* в нейното историческо развитие. Благодарение на изследванията на Й. Белох модерната историческа наука днес разполага с числа за площта на *Ager Romanus* от 60-те години на V в. пр. Хр. насетне. Немският историк е направил пресмятанията си въз основа на пасажи в изворите, от които може да се извлече информация за границите на римската държава – това са сведения за войни, завземане на селища, раздаване на римско гражданство, добавяне на нови триби. Географските данни от датираните съобщения са нанесени върху картата на древна Италия и са очертани границите на *Ager Romanus*, което позволява изчисляването на неговата площ. Тя е отразена в *Таблица за площта на Ager Romanus (465–294 г. пр. Хр.)*. Плодовете на огромния изследователски труд на Белох, извършен в 80-те години на XIX в. без удобствата на съвременната изчислителна техника, не са загубили своята научна актуалност и днес. Защото датираните цензови числа могат да се разделят на площта на *Ager Romanus* за съответната година и така се получава величината *граждани на единица площ от Ager Romanus*. Сама по себе си тя е условна. Преди всичко едва ли може да се посочи територия, която днес или в миналото е била напълно равномерно заселена. Подобна утопична равномерност в разпределението на населението не може да се очаква и върху *Ager Romanus*. Несъмнено в римската територия някои земи са били особено предпочитани поради природните си дадености, близостта до пътища, до Рим или до други населени места. Такива земи, естествено, са били винаги привлекателни и сравнително гъстонаселени. Същевременно заблатени или твърде гористи и планински терени са били непривлекателни и за земеделци, и за скотовъдци и са били отбягвани, поради което – и незаселени или слабо заселени. Факт е, че с цензовите числа, в настоящия им вид, и с данните за *Ager Romanus* не може да се възстанови в детайли реалното разпределение на населението в отделните области на римската територия и историческото развитие на тази величина. Тогава основателен е въпросът в какво се състои ценността за историческия анализ на величината *граждани на единица площ от Ager Romanus*? Допълнителни съмнения в полезността на тази величина внася съображението, че броят на гражданите според цензовите числа не отговаря на броя на цялото население на *Ager Romanus*⁸⁴. Не всички, които са пребивавали на римска територия, са били римски граждани и не всички римски граждани са пребивавали на римска територия, особено от III в. пр. Хр. насетне⁸⁵. Освен това за римлянките и римските младежи до 17-годишна възраст няма сигурни данни, че са били действително включвани в цензовите числа, макар че по римското право те се ползвали с права на римски граждани⁸⁶. Затова броят граждани, отразен в цензовите числа, трябва да се приеме като принципно по-малък от броя на всички лица от двата пола с римски граждански статус. При тези особености на цензовите числа може ли да се поддържа тезата за използване-

мост на изчислената гъстота на римски граждани на единица площ от римската територия?

Оказва се, че може. Първата причина за това е възможността тази величина да даде някаква, макар и обща представа за действителната гъстота на населението на *Ager Romanus*. В модерни изследвания се предлагат различни съотношения между броя на римските граждани, включени в цензовите числа, и броя на цялото население на римската територия⁸⁷. Но това е само част от исторически полезната информация, която се носи от числата за гъстота на римските граждани на единица площ от *Ager Romanus*. Още по-полезна информация може да се получи от съпоставката между промените в площта на *Ager Romanus* и промените в гъстотата на римските граждани на единица площ от римската територия. Това може да се илюстрира със следния принципен модел:

1. Когато държавата *x* присъединява територията *y* и обявява нейните жители за свои граждани, тогава *x* увеличава не само територията си, но и броя на гражданите си, което може да се открие при преброяване на гражданите или дори на представителна част от тях.

2. След като *x* увеличи и територията си, и броя на гражданите си, новият брой граждани се разделя на новата площ и така се получава новата стойност за граждани на единица площ.

3. Ако се допусне, че присъединената територия *y* е по-слабо населена от *x*, тогава при нейното присъединяване към *x* ще има процентно по-голям прираст в площ, но по-малък в население. Така новият брой граждани на *x*, процентно по-малко увеличен от анексията на *y*, ще се раздели на новата площ на *x*, която обаче е увеличена процентно в по-голяма степен от присъединяването на *y*. В такъв случай стойността на показателя *граждани на единица площ от x* ще спадне⁸⁸.

4. Може да се направи и обратното предположение. Ако *y* е по-гъсто населена в сравнение с *x*, при присъединяването ѝ към *x* ще има процентно по-малък прираст в площ, но по-голям прираст в население. Тогава новият брой граждани на *x*, осезаемо увеличен от присъединяването на *y*, ще се раздели на новата площ на *x*, която процентно е увеличена в по-малка степен от завладяването на *y*. Следователно стойността на показателя *граждани на единица площ от x* ще се увеличи⁸⁹.

5. Ако двете територии *x* и *y* имат една и съща стойност по показателя *граждани на единица площ*, то при поглъщането на *y* от *x*, независимо от големината на двете територии, показателят *граждани на единица площ от новата територия на x* няма да се промени⁹⁰.

Схемите, изложени в точки 3, 4 и 5, могат да се запълнят с най-различни числа, стига да отговарят на дефинираните условия, но от това изводите не се променят. Те са напълно проверими по аритметичен път. Следователно чрез промените в гъстотата на римските граждани на кв. км може да се установи дали дадена територия, присъединена към *Ager Romanus*, е имала по-малка или по-голяма гъстота на населението в сравнение с римската територия преди съответното разширяване. Затова ако след увеличаване на *Ager Romanus* се открива спад в гъстотата на

гражданите, то може да се заключи, че присъединената територия, като цяло, е била по-рядко населена в сравнение с *Ager Romanus* преди съответното разширение. В сила е и обратното твърдение – ако след анексията на нова територия, гъстотата на гражданите не спада, а се увеличава, следователно новата територия трябва да е била по-гъсто населена от *Ager Romanus* преди анексията⁹¹. Но когато се правят изводи за гъстотата на новоприсъединени римски територии, не бива да се пропускат събитията в интервала между последния ценз преди анексията и първия ценз, който отчита новите римски граждани. В този интервал могат да настъпят промени в броя, съответно гъстотата на кв. км на старите римски граждани, и тези промени не могат да се разграничат от промените, предизвикани от приема на нови граждани. Въпреки това, много рязък спад в гъстотата на гражданите, предхождан от анексия на обширна територия във време на немного напрегнати военни усилия, трябва да се приеме като признак за по-слабата населеност на новите земи. Такъв тип анализ ясно демонстрира връзката между „скачените съдове“ на италианската и римска демография.

Осъзнатата значимост за изследването на показателя *граждани на единица площ от Ager Romanus* обуслови особеното внимание при работата с тази величина. Първоначалната Таблица за площта на *Ager Romanus* (465–293 г. пр. Хр.) бе продължена в таблици, които разкриват гъстотата на римските граждани – Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus* според вариантните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.) и Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus* според средноаритметичните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.). Работата едновременно и с вариантните, и със средноаритметичните стойности на цензовите числа не е само продължение на практиката, заложена в таблиците за броя на римските граждани. Чрез работата с вариантните числа се дава възможност при съпоставката на числени и наративни сведения евентуално да се разграничат по-вероятните от по-малко вероятните стойности. Освен това, при изследването на величината *граждани на квадратен километър от Ager Romanus* също не бива да се пренебрегват разнечетенията в изворите. Противното означава да се работи с непълна и затова още по-ненадеждна изворова база.

Паралелното развитие на римската територия и гъстотата на римските граждани е представено в Таблица за промените в гъстотата на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus* според вариантните цензови числа (465–294 г. пр. Хр.) и аналогична таблица, която ползва средноаритметичните стойности на цензовите числа. Така ясно се открояват резките промени в площта на римската територия, следствие от нейната експанзия, и кореспондиращите промени в гъстотата на римските граждани.

В тясна връзка с експанзията на римската територия е и проблемът за римската колонизация. Тя е представена в две таблици – Таблица на съвместните римо-латински колонии, основани в периода 492–382 г. пр. Хр. и

Таблица на колониите с римски и латински статут, основани в периода 338–241 г. пр. Хр. Разделянето на сведенията по този начин отговаря на двата различни етапа в провежданата от римската държава колонизация. В първия от тях Рим партнира в основаването на колонии със своя съюзник Латинския съюз. Ако трябва да се търси терминологична прецизност в характеристиката на този период, по-точно би било да се пише не за ранна римска, а за римо-латинска колонизация. Римските аналитици и Ливий създават една проримски деформирана представа за колонизацията в Лациум през V в. пр. Хр., като подценяват ролята на латинските държави в процеса, но тази интерпретация не може да се възприема механично в съвременните изследвания. Затова първата таблица за колониите включва термина *римо-латински колонии*, а не *ранни римски колонии*. Всяка колония е посочена заедно със съответния пасаж от античен текст (в повечето случаи – от труда на Ливий), който съобщава за нейното основаване, а след 338 г. пр. Хр. – и за нейния статут.

В табличен вид е представена и т. нар. Сервиева реформа, традиционното начало на ценза като практика и институция в римската държава. Добра предпоставка за това е голямата близост във версиите на Тит Ливий и Дионисий Халикарнаски, които отлично се допълват⁹². Фактографската страна от историята на ранната цензура е изложена в таблицата *Римските цензори според Ливиевата традиция: 444–292 г. пр. Хр.*, като отново са посочени съответните пасажки от текста на Ливий.

Не може да се премълчи, че задачата, която модерните изследователи решават с помощта на цензовите числа, има твърде много възможни решения и твърде много неизвестни. Но това не е основателна причина за априорното им отхвърляне. При тесен контакт с изворите и коректен, прецизен подход към тях с помощта на подходящи методи, все пак може да се достигне до значимите и проверими факти за развитието на римското гражданство.

3. ЦЕНЗОВИТЕ ЧИСЛА КАТО ИСТОРИЧЕСКО ГРАДИВО

Римската историческа традиция, такава каквато е оформена в края на I в. пр. Хр. от автори като Ливий и Дионисий, поставя ранна датировка за провеждането на първия ценз – неговото начало като религиозно действие и държавна практика е отнасено още към времето на цар Сервий Тулий. Така цензът се нарежда сред най-древните римски политически практики и институции, наследени още от епохата на царете⁹³ и продължили своето съществуване през дългия период от края на VI в. пр. Хр. до 31 г. пр. Хр., който условно се нарича *републикански*⁹⁴.

Тази относително ранна датировка⁹⁵ за началото на цензовите преброявания, както и предадените числа за броя на римските граждани поставят неминуемо въпроса за достоверността на числата и техните датировки – т. е. дали съхранените цензови числа от средата на VI, както и от V и IV в. пр. Хр. биха могли да отговарят на реални цензове, проведени в съответните години. В предходна част на текста бе направен опит

за проследяване на „пътя“ на цензовите числа от текстовете на старите и младите аналити към труда на Ливий, както и възможните източници на корупция при предаването на данните. Бе обърнато особено внимание на неизбежно възникналите грешки при преписването на Ливиевия труд и при разчитането му от по-късни книжовници, както и на липсата на обективен критерий при предпочитането на едно или друго разночетене в кодексите. С помощта на пасажи от текста на Ливий бе доказано, че поне две съобщения за цензови числа възхождат към аналита Валерий Антиат, който в I в. пр. Хр. вече е имал репутацията на автор, склонен към преувеличения, понякога дори измисляне, на всевъзможни числени сведения. Така достоверността на цензовите числа, съобщени за 459 и 294 г. пр. Хр., не може да бъде аргументирано защитена поради ненадеждността на източника, от който произхождат сведенията. Най-вероятно недостоверно се оказва и първото цензово число, приписано навремето на Сервий Тулий и предадено от Фабий Пиктор⁹⁶.

Но дискредитирането чрез извороведски анализ на три от цензовите числа до 294 г. пр. Хр. вкл. не е достатъчно, за да се разреши проблемът за използваемостта на всички цензови числа от този период. Ако съобщенията за два ценза са произволно завишени от Валерий Антиат, а Фабий Пиктор е „изобретил“ броя на римските граждани от времето на Сервиевия ценз, едва ли е справедливо същата недостоверност автоматично да се приписва и на останалите цензови числа, които Ливий е включил в своя труд. Въз основа на съществуващите податки в Ливиевия труд и в римската книжнина въобще, не може нито категорично да се отхвърли, нито категорично да се докаже, че останалите книжовници, използвани от Ливий за периода VI–IV в. пр. Хр., са били напълно коректни към онова, което са намерили като исторически извор за проведените цензове. Извороведският анализ на сведенията за цензове, почерпани от анализите на Елий Туберон, Калпурний Пизон и Фабий Пиктор (в частта им за III в. пр. Хр.), не води до категорични изводи за работата на тези автори с числа, защото не бяха открити податки за особености и предпочитания в тяхната работа с числена информация. Фактът, че Пизон е бил цензор, само провокира предположението, че той е бил акуратен в съобщенията си за цензове, защото може да е имал достъп до оригинална цензорска документация, но не може да го докаже. Едва ли може да се докаже, че всички цензори са били еднакво старателни в работата си; със сигурност сред тях е имало и такива, които са ползвали своята магистратура за разгаряне на политически борби⁹⁷ и, строго погледнато, няма гаранция, че Пизон не е бил сред тях. Оскъдицата на фрагменти от Пизон не помага твърде много за изясняването на неговата акуратност в книжовните занимания. И ако Валерий Антиат е изрично споменат като склонен към преувеличения автор, тъй като силно е изпъквал със своята липса на мярка и чувство за правдоподобност, дали той е бил единствен? Ливий не си е поставял за задача да дава книжовна характеристика на своите предшественици; творческата му задача е била толкова мащабна и всепоглъщаща, че

дори и да са му били известни други случаи на преднамерени преувеличения или фалшификации, той не е имал желание, време и сили да ги посочва и разобличава⁹⁸. Поне това е впечатлението от запазените 35 от общо 142-те Ливиеви книги и изключенията са твърде малко и твърде кратки, за да оборят тази констатация.

Следователно съществена част от цензовите числа до началото на III в. пр. Хр. остава под въпрос дори и след анализ на използваните от Ливий извори. Но ако произходът на цензовите числа е неясен и съмнителен, историята на римското гражданство в демографски аспект за период от повече от два века се лишава от немаловажен извор. Защото именно цензовите числа придават по-голяма конкретност и измеримост на историята на римското гражданство или поне създават впечатлението за това.

Авторът предлага два възможни подхода за преодоляването на изложената несигурност и неопределеност по отношение на ранните цензови числа.

Първият е изследване на възможността автентични данни за ранните цензове да са били преписвани и съхранени до времето на старите аналити и използвани от тях при създаването на техните трудове, които са основа на римската историческа книжнина. Защото, ако може да се докаже, че понтификални анали не са били водени редовно през V и IV в. пр. Хр. или не са оцелели до времето на Фабий Пиктор и Цинций Алимент и че няма засвидетелствани други записи, които са могли да съхранят достоверни данни за цензовете, то старите аналити не биха могли да препишат нещо несъществуващо. При доказването на такава хипотеза неизбежно ще последва изводът за измисляне на ранните цензови числа.

Друг метод за потвърждаване или отхвърляне на достоверността на ранните цензови числа е издирването на евентуални вътрешни противоречия в римската историческа традиция, които биха могли да дискредитират запазените цензови числа като несъвместими с останалите сведения на древните книжовници за римското гражданство до началото на III в. пр. Хр.

Едва след като се използват споменатите възможности за анализ, ранните цензови числа могат или да се употребят като градиво за исторически анализ, или да се отхвърлят като „изобретение“ на аналитите, като свидетелство за тяхната работата през III, II и I в. пр. Хр., а не извор за римската история в VI, V и IV в. пр. Хр.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА СЪХРАНЯВАНЕ НА АВТЕНТИЧНИ СЪОБЩЕНИЯ ЗА РАННИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА

Когато се изследва възможността за съхраняване на автентични съобщения за ранни цензови числа, възникват редица проблеми, които наличните извори оставят без категорично обяснение.

Първият неясен проблем е воденето на цензорската документация и канцеларският екип, който вероятно е бил използван за тази цел във вто-

рата половина на V и IV в. пр. Хр. В съобщенията си за работата на цензорите Ливий и Дионисий оставят този въпрос почти в пълно затъмнение. Читателят като че ли остава с впечатлението, че цялата мащабна работа по провеждането на ценза е лягала на плещите на самите цензори. Такова предположение обаче е много трудно съвместимо с предадените още за началото на V в. пр. Хр. цензови числа. Техният порядък (числа от 103⁹⁹ до 250 хиляди¹⁰⁰ души) прави излишно аргументирането на тезата, че цензорите трябва да са ползвали някакъв, макар и скромен, щаб от административни помощници, които са събирали цензовите декларации на гражданите (*professiones*) и са помагали във воденето на цензовите книжа¹⁰¹. За съжаление Ливий съобщава изключително малко за римските писари, чиито услуги цензорите трябва да са ползвали¹⁰². Ливий разказва биографията на Гней Флавий, писар, свързан с привържениците на Апий Клавдий Цек, заради необичайната му кариера, а не за да осветли по-добре историята на цензорската институция¹⁰³. Затова не е ясно дали всяка двойка цензори е подбирала писари измежду своите клиенти, роби и освободени роби или цензорската канцелария се е поддържала от държавни роби, каквато е била практиката във втората четвърт на II в. пр. Хр.¹⁰⁴ Ако в офиса на цензорите, независимо къде се е помещавал той в V–IV в. пр. Хр.¹⁰⁵, е съществувал постоянен щаб от писари, който е продължавал да работи и в годините, в които не са се избирали цензори, може да се предполага, че в работата на тези администратори е имало по-голяма приемственост и съответно по-големи възможности за запазване на оригиналните цензорски документи и предаването им на следващите двойки цензори. Защото, ако всяка двойка цензори в V и IV в. пр. Хр. е провеждала ценза със свои писари, които са работели като такива само докато техните патрони или господари са заемали своята магистратура, то остава открит въпросът кой е пазил цензорските книжа в годините, в които не са се избирали цензори, за да предаде документацията на следващата двойка. При такава хипотеза е възможно книгата да са се съхранявали в домовете на цензорите или в някой от главните римски храмове¹⁰⁶. Извън съмнение е, че всяка цензорска двойка се е нуждаела от документите на предшествениците си, най-малкото за да е в състояние да разрешава спорни случаи, свързани с претенции за гражданство, принадлежност към териториална триба или имуществен клас¹⁰⁷. Книжата от предходния ценз са били необходими и за сравнение, защото как иначе би могло да се разбере дали броят на годните за служба в легионите и на данъкоплатците намалява или се увеличава¹⁰⁸. А ако съхраняването на документите от цензовете е било поверено на знатните римски фамилии, които са излъчвали цензорите до края на IV в. пр. Хр., то тогава те ли са били задължени да съобщават на понтифексите данните за проведените цензове или поне броя на пълнолетните римски граждани?

Отворен остава и въпросът откога насетне започва редовното водене на понтификалните анали, за които римските книжовници съобщават учудващо малко¹⁰⁹. Написаното позволява да се заключи, че като цяло

механизмът на предаване на цензовите числа от восьмната дъсчица на цензорския писар до свитъците, съхранили текстовете на старите анализатори, остава много неясен и проблематичен¹¹⁰. Дори чрез внимателна текстуритика да може да се установи кое цензово число към кой анализатор възхожда, то остава отворен въпросът откъде Фабий Пиктор, Цинций Алимпент или по-късният Валерий Антиат са знаели самите цензови числа. Може да се попита дали има сигурни свидетелства, че ранните понтификални анали от V и IV в. пр. Хр. действително са включвали цензови числа. Според направените справки римски или елински автори не са съобщили изрично за такава практика, въпреки че цензовете и завършващото ги очистително жертвоприношение *lustrum* са били достатъчно мащабно и значимо събитие в живота на всички римски граждани, за да заслужат вписване в понтификалния летопис¹¹¹.

Дори и оптимистично да се допусне, че цензорската документация винаги е била водена и съхранявана грижливо и че жреците-понтифекси също така грижливо са вписвали в понтификалните анали ранните цензови числа, остава още една неяснота, свързана със съхранението на автентични данни за цензовете от V и IV в. пр. Хр. Тя е свързана с въпроса за съдбата на понтификалните анали. Защото вписването в анализите на понтифексите на съобщението за едно или друго събитие все още не е гарантирало запазването на това съобщение в следващите векове. Ясно е, че ако понтификалните анали са били единственият източник, от който са могли да бъдат почерпани цензови числа и ако част от тези анали е била загубена при някакви обстоятелства, то със загубения текст са били безвъзвратно унищожавани и част от съобщенията автентични цензови числа. За съжаление древните автори предоставят твърде оскъдна информация за самите понтификални или Велики анали като книжовен паметник. Не се знае дали в периода на ранната римска история до началото на IV в. пр. Хр. Великите анали са били преписвани и размножавани, респективно дали са имали по-големи или по-малки шансове за оцеляване в хода на времето. Въпреки картинния разказ на Ливий за превземането на Рим от галите¹¹² и сведенията за същото събитие в текстовете на други древни автори, не може категорично да се определи какви и кои автентични римски исторически документи са оцелели след Галската катастрофа. Все пак в текста на Ливий има податки, че част от римските старини, които са били същевременно и свещени предмети, са имали шанса да бъдат опазени. Ливий разказва, че в краткото време между неполучната битка при р. Алия и влизането на галите в Града, римските жреци успели да организират евакуация на свещени предмети (*sacra*) в съседния етруски Цере, а онова, което преценили, че не могат да пренесат, поставили в бъчви, които били заровени¹¹³. След оттеглянето или, според традицията, прогонването на галите от Рим жреците положили усилия да съберат всички оцелели документи, като изрично са споменали договори, сключени от римската държава¹¹⁴. Дали сред тези оцелели документи са били и понтификалните анали или част от тях е проблем, по който Ливий или неговият източник не са се произнесли. Такава ве-

роятност обаче не бива да се отхвърля с лека ръка, защото в понтификалните анали се съдържали сведения за поличби и прецеденти за тяхното изкупление, а това е била важна и, така да се каже, практически приложима информация, която е била необходима за стриктното изпълнение на култовите обреди¹¹⁵. Следователно жреците са имали мотив да съхранят понтификалните анали¹¹⁶ дори в хаоса на галското настъпление към Града. При анализа на споменатото съобщение на Ливий не бива да се пропуска и възможността целият разказ да е късна интерполация, съставена, за да демонстрира историческа приемственост между римската история преди и след галския разгром. Критиците на Ливий могат да попитат дали жреците са имали време за евакуация, като се отчете, че р. Алия е прекалено близо до самия град Рим¹¹⁷. Все пак има данни, които позволяват да се допусне, че разказът на Ливий съдържа историческа истина. Това са съобщенията за връзките между Рим и Цере след началото на IV в. пр. Хр. Според тях благосклонното отношение на Рим към неговия етруски съсед неизменно се аргументира с приемането на римските светини по време на Галската катастрофа¹¹⁸. Неслучайно Цере след началото на IV в. пр. Хр. никога не се включил в коалиция срещу Рим. Кратката война между двете държави в средата на IV в. пр. Хр. е представена като разбойничество на група младежи, подвели се по примера на съседни етруски градове и дори след нейния край отношението на Рим към Цере останало максимално благосклонно¹¹⁹. Примерите подсказват, че в историята на отношенията между двете съседни държави наистина трябва да е съществувал прецедент, който е създал трайна положителна нагласа на римляните към черитите и този прецедент изглежда е именно спасяването на римските светини по време на галското нашествие.

Но ако ранните понтификални анали са имали историческия шанс да бъдат запазени в смутното време на галското нашествие, то има ли гаранция, че всички те или част от тях не са били загубени при други обстоятелства? И нима може да се твърди, че автентични исторически паметници от периода до началото на IV в. пр. Хр. не са могли да изчезнат и без „помощта“ на галите? Пожари в Града на Ромул са избухвали многократно и за това съвсем не са били необходими чужди нашествия. Ливий е записал няколко такива случая с различна датировка и може да се предполага, че пожарите, които той е съобщил, са били предимно големи и разрушителни; може би други от по-малък мащаб така и не са попаднали в аналитката книжина¹²⁰. Модерният изследовател фактически не знае и не може да знае колко и какви исторически документи са имали злата участ да изчезнат безвъзвратно в такива пожари, но предположението не е безпочвено¹²¹. Речта на Цицерон в защита на поета Архий дава представа какъв труден казус със сериозни последици е възникнал от загубата на архива на Хераклея, изгорял в пожар по време на Съюзническата война¹²². Ако части от цензорските документи или понтификалните анали са били загубени по този начин, загубата е била също толкова невъзстановима. Може също да се предположи, че пожарите не са били единственото бедствие, в ко-

ето са могли да изчезнат цензорски или понтификални документи. Разположеният край река Тибър Рим неведнъж е ставал жертва на наводнения, които съвременниците са отбелязвали като лоши поличби и които, също като пожарите, са предизвиквали разрушения¹²³. Не е невероятно да се мисли, че разположената на Марсово поле *Villa Publica* е могла да пострада при такива обстоятелства заедно с документите, които вероятно са били съхранявани в нея¹²⁴.

Написаното в горните редове, за съжаление, не е категоричен отговор на въпроса дали съобщените цензови числа от V и IV в. пр. Хр. се базират на автентични цензорски записи. Не е невъзможно това да е така с оглед на шансовете за запазване на автентични ранни книжовни паметници, каквито са могли да бъдат цензорските записи и понтификалните анали. Мнозинството от текстовете на законите на дванадесетте таблици са били съхранени от превратностите на времето, въпреки загубата на медните плочи, на които, според традицията, са били изсечени¹²⁵. За съвременната наука разпоредбите на първите римски писани закони са разпръснати като цитати в текстовете на разнообразна група от автори, но автентичността им, като цяло, не се поставя под въпрос¹²⁶. Тяхното съставяне и обнародване предшества само с няколко години традиционната дата на основаването на цензорската институция¹²⁷, а работата на първите цензори (ако се приеме възникването на институцията в 444 г. пр. Хр.) не е била по-маловажна от работата на дещемвириите, защото дейността и на едните, и на другите е засягала цялото римско гражданство. Става ясно, че книжовните римляни от V и IV в. пр. Хр. са имали както мотив, така и възможност да опазят ранните понтификални анали и първите цензорски книжа. Но, от друга страна, тези предполагаеми документи са били заплашени от много фактори, които са могли да доведат до тяхното унищожение. Сред тях могат да се изброят небрежност на писари и магистрати, липса на развит административен апарат към цензорите със свои традиции, възможно късно възникване на практиката редовно да се водят понтификални анали, както и галското нашествие и случайни събития като пожари и наводнения. В изследването на проблема за съдбата на ранните римски книжовни паметници неизбежно остават повече хипотези и много по-малко проверими факти.

Въпреки това съществува още една възможност за проверка на автентичността на ранните римски цензови числа. За целите на този анализ ще се допусне, че всички цензови числа до края на IV в. пр. Хр. отразяват автентични данни от реално проведени цензове и самите числа ще бъдат съпоставени с други данни от римската историческа традиция, които биха могли да се съгласуват с цензовите числа или да ги разкрият като несъвместими с наративната информация за ранен Рим. В хода на този анализ целенасочено няма да бъдат използвани данни от археологически проучвания, защото те са независими от книжовната традиция за ранен Рим, така както тя е разказана от Ливий, Дионисий и техните следовници. Защото, ако бъдат открити вътрешни противоречия в писмената традиция, сама по себе си, те могат да са най-силното доказателство в

полза на късни интерполации, преувеличения или откровени измислици в стила на Валерий Антиат. Археологическите данни могат да потвърдят или отхвърлят дадено твърдение на книжовниците, но не могат да докажат дали книжовната традиция е последователна и вътрешно непротиворечива. Без да се установи това, цензовите числа се лишават от своя естествен контекст, в който е най-логично да се потърси ключът за тяхното използване като историческо градиво.

РАННИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА В СЪПОСТАВКА С ДРУГИ СВЕДЕНИЯ НА КНИЖОВНАТА ТРАДИЦИЯ ЗА РАНЕН РИМ

Една от най-учудващите особености на ранните цензови числа от VI, V и IV в. пр. Хр. е високата плътност на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus*, която следва от съпоставката на цензовите числа с площта на римската държава в годините на съответните цензове¹²⁸. За времето от средата на V в. пр. Хр., първият период, за който сигурно може да се изчисли площта на *Ager Romanus*, до 340 г. пр. Хр., когато е проведен последният ценз преди Римо-латинската война и последвалата анексия на територии, гъстотата на римските граждани на единица площ от *Ager Romanus* варира от ок. 106 до ок. 59 граждани на квадратен километър от *Ager Romanus*¹²⁹. Вече бе обърнато внимание на факта, че няма убедителни аргументи за включването в запазените цензови числа на римските младежи до 17-годишна възраст и на римските жени, освен това на територията на *Ager Romanus* са пребивавали постоянно граждани на римските съюзници, както и трудно поддаващо се на определяне число роби. Поради това общата гъстота на всички жители на *Ager Romanus* на единица площ трябва, според цензовите числа, да е още по-голяма от гъстотата на единица площ само на римските граждани. Логично е да се постави въпросът има ли и други доказателства за толкова висока гъстота на населението на *Ager Romanus* през V и IV в. пр. Хр.

Поставената хронологична рамка неизбежно изисква уточнение и то е свързано с VI в. пр. Хр., във втората половина на който попадат първите три цензови числа¹³⁰. Твърде проблематично стои въпросът с изворите, които Ливий и неговите предшественици, аналитите, са ползвали за да реконструират римската история през VI в. пр. Хр. Именно *реконструкция* е подходящото определение за работата на аналитите с царския период, вкл. и с времето на VI в. пр. Хр. В критичните изследвания отдавна е изказано и доказано твърдението, че римските автори са извличали информация за най-ранната история на Рим от несигурния анализ на древни обреди, институции, понятия, от имената на местности и от поставени извън времето родови и местни сказания. Свързването в обясняващ разказ на всички тези източници, често фолклорни и несигурни, е довело до създаването на т. нар. етиологични легенди, които, подредени в рамките на привидно стройна хронология, са били призвани да запълнят празнините, породени от липсата на автентични свидетелства за историята на царски Рим и на римския VI в. пр. Хр.¹³¹ Неутешителна истина е, че

не разполагаме с нито един римски документ с историческо съдържание от VI в. пр. Хр., който римските аналисти са могли да ползват¹³²; трудно е да се посочи и теоретична възможност за това. Дори елинските книжовници са обърнали поглед към ранната римска история сравнително късно от гледна точка на събитията, за които са разказвали¹³³. Известен факт е мълчанието на Херодот по отношение на Рим. Макар че бащата на историята отделя внимание на съседните на Рим етруски и споменава поименно племенната група на умбрите¹³⁴, името на Града на Тибър не му е известно или най-малко не е съобщено. В предишна част на текста бе засегнат и въпросът за най-древния известен римски календар в храма на Iuppiter Optimus Maximus, както и фактът, че най-ранните гвоздеи, с които са били отбелязвани годините, са от края на VI в. пр. Хр., когато е осветен храма. Следователно за VI в. пр. Хр. римските аналисти не само не са разполагали с автентични исторически документи, но и не са могли да имат ясна хронологична система. Податките за обхвата на римската държавна територия във втората половина на VI в. също са скромни¹³⁵ и понякога носят подозрението за късно преувеличаване на обхвата на ранен Рим. Неслучайно Белох не е публикувал изчисления за площта на *Ager Romanus* за периода преди средата на V в. пр. Хр.¹³⁶, а съществуващите възстановки за площта на *Ager Romanus* в края на царската епоха са обект на дискусия. Налага се изводът, че в извороведски и хронологичен план, както и по отношение на съпоставката им с площта на римската държава, трите най-ранни ценза попадат в крайно неясен и несигурен контекст. Тяхната автентичност не би могла да се докаже нито извороведски, нито чрез съпоставка с останалите данни на римската историческа традиция.

Необходимо е да се отбележи, че когато се взема под внимание гъстотата на римските граждани на единица площ от *Ager Romanus*, освен привичните за съвременния читател мерни единици като хектар и квадратен километър, би следвало да се отчете и римската мерна единица за площ – югер, в която е бил вложен вековният опит на земеделци и агримензори¹³⁷. Защото, ако броят на римските граждани според цензовите числа от V–IV в. пр. Хр. се раздели на площта на *Ager Romanus* в югери за същия период, се получава гъстота от ок. 155 до ок. 266 граждани на югер от *Ager Romanus*¹³⁸. Величината е стряскаща дори сама по себе си и това впечатление се засилва още повече, когато се отчетат сведенията за достатъчното количество земя от *Ager Romanus*, годно да изхрани римски гражданин и неговото семейство. Такава информация може да се почерпи от сведенията за основаване на колонии и по-точно за парцелите, разпределяни на колонистите до първата половина на II в. пр. Хр.¹³⁹ Защото едва ли е погрешно, ако се направи опит да се опознае колонизатора чрез неговите колонии. Площта на индивидуалните парцели в coloniите все пак е един ориентир – от тях колонистите едва ли са ставали богати хора, но и едва ли са били под границата на физическото оцеляване. Дори и без да се правят справки в професионалните римски земеделски и землемерски наръчници, които, строго погледнато, не са били част от аналитската литература, може да се добие представа какви

парцели са били скромни и не са допусkali нещо повече от задоволяване на минималните биологически потребности на своите стопани и какви парцели са били възприемани като признак на високо социално положение¹⁴⁰. Ако въобще може се приеме гъстотa от 155 до 266 граждани на югер от *Ager Romanus*, то такава величина означава невероятно висока концентрация на население, което не е успявало да се прехрани от земята, която е обитавало. Но в хода на този съпоставителен анализ веднага трябва да се направят следните важни уговорки:

а. Едва ли може да се открие каквато и да е територия, от която пълни 100% да представляват годна за земеделие или скотовъдство земя, а самата обработваема земя се е разделяла на различни по продуктивност категории. Този факт е бил много добре известен дори на автори като Ливий и Полибий, които не са се занимавали целенасочено с агрономически проблеми. Ясно е, че два югера край Тибър едва ли са били равни на два югера в Албанските планини, нито на два югера във Фалернското поле¹⁴¹. И къде остава площта на непроходимите гори, блатата, реките, езерата, каменистите терени¹⁴², населените места, некрополите, свещените участъци – т. е. онези терени, които не могат да служат за изхранване на когото и да било? Може ли също да се твърди, че еднакви по площ земи са били достатъчни на римлянина земеделец и на римлянина скотовъдец с неговите подвижни стада¹⁴³?

б. Идеята за подчертано земеделския облик на ранен Рим е много силна както в изворите, където тя се подсилва от морализаторски и пропагандни мотиви¹⁴⁴, така и в модерната книжнина¹⁴⁵. Въпреки това поне от началото на V в. пр. Хр. се засвидетелства група от римски граждани, особено търговци, които са били градско население с препитание ако не изцяло, то поне предимно от градски професии¹⁴⁶. Очевидно е, че тези римски граждани са могли да устройват живота си върху значително по-малка площ от жителите на селските триби.

в. Не бива да се пренебрегват и социалните различия – Рим от V и IV в. пр. Хр. не е Спарта от същия период, т. е. римската държава не е правела дори и опити за изкуствено поддържане на имуществено равенство. Дори от агрономическа гледна точка земята да е била достатъчна за всички римски граждани, нейното свободно разпределяне и преразпределяне е могло да създаде група от граждани без земя и с крайно оскъдни средства за препитание¹⁴⁷.

Следователно, ако римските граждани действително са били твърде много, за да се прехранват само от площта на *Ager Romanus*, то следва да се потърсят убедителни доказателства за съществуването на големи групи граждани, които въобще не са имали земя. Такива биха могли да са:

– Напълно обезземлени пролетарии, които са виждали последната си надежда или в преразпределяне на земята на *Ager Romanus*, или в основаването на нови колонии. Анализът на изворите показва, че има случаи, в които римската държава в периода V–IV в. пр. Хр. не е могла да събере необходимия брой желаещи за заселване в колонии или изпратените колонисти са били скромна величина¹⁴⁸. Този факт едва ли е доказателс-

тво за голям колонизационен ентузиазъм. Привързаността към родното място, нежеланието да се напуска добре познатото и обживяно пространство, обяснимият страх пред неизвестното, все значими психологически фактори, които са могли да противодействат на римската колонизация и са засвидетелствани в книжовната традиция за ранен Рим, едва ли са могли да задържат колонизационния натиск на една предполагаемо голяма общност от обезземлени римски пролетарии. Оказва се, че в критични моменти, когато са виждали заплашено своето съществуване, част от римляните са били готови бързо да потърсят нови земи, въпреки своя римски и местен патриотизъм¹⁴⁹. Освен това е трудно да се докаже реално преразпределяне на земя в полза на обезземлени римляни в рамките на *Ager Romanus* за периода на V и IV в. пр. Хр.¹⁵⁰, а това не свидетелства в полза на предполагаемо аграрно свръхнаселение. Много от онова, което Ливий е написал по въпроса, е отглас на борбите от II и I в. пр. Хр., а не свидетелство за разположението на социалните сили в ранен Рим;

– Немалки групи от римски граждани с подчертано градско препитание, които чрез занаяти и търговия са набавяли нужното им за живот от чужбина, без да разчитат единствено на произведеното на римска земя. В никакъв случай не бива да се омаловажават сведенията за търговията и занаятите в ранен Рим. Но все пак изворите не позволяват за Рим от V и IV в. пр. Хр. да се твърди силна зависимост от вносни суровини и изключително висока степен на урбанизация, т. е. действително многолюдно градско население¹⁵¹.

И ако действително за Рим от разглеждания период може се докаже, че:

1) едва ли е било възможно съобщенията в цензовите числа римски граждани да са намирали препитанието си основно от *Ager Romanus* с площта, каквато той е имал в V–IV в. пр. Хр.;

2) няма много убедителни доказателства за аграрно свръхнаселение;

3) не може да се докаже много висока степен на урбанизация с многолюдно градско население, разчитащо изключително на търговски обмен с чужбина,

то следва, че най-ранните цензови числа (най-вероятно до края на IV в. пр. Хр.) могат за основание да се приемат като несъвместими с останалите сведения от книжовната традиция за ранен Рим и по всяка вероятност или са били завишени, т. е. фалшифицирани, или направо са били измислени от колеги на Валерий Антиат в зората на римската аналитика. Всъщност римските книжовници, които са се опитвали да създадат една фалшиво точна и неубедително внушителна картина на Рим в V–IV в. пр. Хр., сами са издали себе си чрез вътрешно непоследователната традиция, която с колективни усилия са изградили.

Написаното за автентичността и достоверността на ранните цензови числа оставя съвременният изследовател с неутешителното заключение, че в изследването на римското гражданство през V–IV в. пр. Хр., особено в демографски и социален аспект, не може да се разчита на цензовите числа като надежден и точен коректив. Обещаващи със своята кон-

кретност на пръв поглед, ранните цензови числа при по-обстояен анализ разкриват измамна прецизност, която донякъде разочарова.

Истински позитивният подход обаче изисква от изследвача да съумее да маркира главните тенденции и фактори в развитието на римското гражданство в демографски аспект дори и без числените стойности, които могат да се калкулират въз основа на съхранените цензови числа. Тези пресмятания, както се оказва, не могат да дадат истинни и сигурни детайли за историята на римското гражданство, но могат да са много полезни именно в разрешаването на проблема за достоверността на самите цензови числа. Тъкмо това бе смисълът на тяхното включване в настоящата разработка. Що се отнася до основните и доказуеми тенденции в историята на римското гражданство, особено от демографска гледна точка, те могат да се обобщят както следва:

1. Увеличаване броя на гражданите. Дори и без да се отчитат цензовите числа от V–IV в. пр. Хр. не може да се отрече, че римското гражданство и римската държава още преди края на римо-латинската война от 340–338 г. пр. Хр. са успели да постигнат траен прираст по отношение на човешките ресурси, който е контрабалансира донякъде загубите от почти непрекъснатите войни¹⁵² и периодичните епидемии. Сигурно свидетелство за този процес са сведенията за постепенното увеличаване на броя на териториалните триби и съпътстващото раздаване на римско гражданство¹⁵³. До края на IV в. пр. Хр. тези бивши съюзници, превърнати в граждани със или без право на глас, все още са били изключително в Лациум или Южна Етрурия, но в III в. пр. Хр. процесът на раздаване на гражданство не само не отслабнал, а се засилил рязко и разширил географския си обхват и това довело до положение, в което съществена част от Италия придобила статута на *Ager Romanus*, а гражданите на редица италиейски държави – правата и задълженията на римски граждани. Последниците от тези масови раздавания на римско гражданство стават все по-видни с напредването на III в. пр. Хр., когато римската държава вече е била способна да мобилизира внушителни военни сили и да има човешки потенциал за нови победи и завоевания дори и след тежките поражения, претърпени в Първата и Втората пуническа война.

2. Увеличаване на *Ager Romanus*. Едва ли е необходимо да се доказва, че военните победи са давали възможност на Рим, като всеки успешен завоевател, да увеличава своята територия. Със съжаление обаче трябва да се признае, че за периода до края на IV в. пр. Хр. не могат да се направят сигурни изводи за населеността на новозавоюваните територии. Причината за това се крие в завишаването на ранните цензови числа, а много от цензовете през IV в. пр. Хр. са съобщени без цензови числа и затова едва ли може да се изчисли реалната гъстота на римските граждани на единица площ и чрез тази величина да се направят изводи за населеността на присъединените към *Ager Romanus* земи.

След посочването на тези две безспорни тенденции в раннорепубликанската история на древен Рим, идва ред на някои важни демографски величини, които, за жалост, не могат да бъдат разкрити чрез конкретни

и достоверни количествени данни. Така например не може да се установи, дори и приблизително, нито раждаемостта, нито смъртността в разглежданите междуцензови периоди до началото на III в. пр. Хр. вкл. На практика големите увеличения в броя на гражданите и в III в. пр. Хр. следват масовите раздавания на римско гражданство и при обобщения характер на цензовите числа не може да се направи разлика между родените в семейства на римски граждани и получилите гражданство бивши съюзници или победени врагове¹⁵⁴.

За причините за смъртността също могат да се изкажат само някои най-общии бележки. Едва ли може да има спор, че в едно общество, което е воювало толкова често, съществена част от смъртността се е падала на преките и непреките жертви на войната. Но това не позволява да се твърди, че войната е стояла неизменно начело на причините за смъртността във всички години от историята на ранен Рим. Понякога нейното „първенство“ е било отнемано от неплодородни години и различни епидемии, срещу които римляните не са разполагали с ефикасни средства за противодействие¹⁵⁵. Изглежда учудващо, но читателят на Ливий може да открие конкретни данни за убитите във военно незначителни сражения¹⁵⁶, без да успее да намери дори и едно съобщение за броя на жертвите на дадена епидемия. Затова днес може само да се гадае какъв дял от смъртността се е падал на периодичните епидемии, които са описани с твърде общи думи в изворите и изглеждат, поне за неспециалиста, трудни за диагностициране¹⁵⁷. Не е ясно колко жертви са причинявали и природните бедствия като наводнения и земетресения, но при нивото на техниката в V–III в. пр. Хр. римляните едва ли са били нещо повече от безпомощни срещу тези стихии¹⁵⁸.

Аналогично стоят и проблемите за дефиниране на средната продължителност на живота или възрастта за встъпване в брак на мъжете и жените от различните социални групи. Като че ли сигурните извори по тези въпроси принадлежат на периода от втората половина на II в. пр. Хр. насетне, когато социалните и демографските проблеми на римското гражданство взривоопасно се изострили, поради което получили повече внимание в древните текстове. Ясно е, че от спорадични сведения за доживели до преклонна възраст римляни¹⁵⁹ или от също толкова епизодични данни за семейната история на отделни граждани¹⁶⁰ не могат да се правят валидни изводи за цялото гражданство.

* * *

Настоящото изследване, организирано около въпроса за римските цензови числа като един от най-мощните квантитативни източници за историята на републикански Рим, бе замислено като опит за повече яснота по два спорни проблема – за достоверността на съхранените числа до 294 г. пр. Хр. и за използваемостта им като историческо градиво. В хода на тексткритичен анализ, който бе проведен с максимален стремеж към прозрачност, коректност към изворите и внимание към разночетенията и сложния път на историографската традиция, бяха

направени аргументирани изводи за ненадеждността на цензовите числа от ок. 550, 508, 503, 465 и 294 г. пр. Хр.. При последвалото съпоставяне на числата до края на IV в. пр. Хр. и производни от тях данни с разнообразни наративни сведения от латиноезичната и гръкоезична книжовна традиция за ранен Рим бе установено, че те са във вътрешно противоречие с редица съобщения на древните автори, което ги прави твърде уязвими и ненадеждни като исторически извор. Въпреки това, с помощта на разнообразни наративни източници бяха посочени сигурните тенденции в развитието на римското гражданство до края на IV в. пр. Хр. като постепенно увеличаване на броя на гражданите и на територията на *Ager Romanus*. Бяха изложени основните фактори, които са въздействали върху демографски процеси в римската гражданска общност. Авторът е убеден, че внимателното вникване в древните текстове и поставените от тях проблеми отхвърля както хиперкритичното априорно отричане на всички цензови числа, така и безкритичното предоверяване на написаното от книжовниците, които неизбежно са преплитали наблюдения и идеи от своето настояще с разказа за едно минало, което в повечето случаи е било твърде отдалечено от тях. Въпреки сравнително немалкото извори, които могат да се впрегнат в историческия анализ, значими демографски характеристики неизбежно остават повече или по-малко неясни, но това не е непреодолима пречка за разкриване на предпоставките и особеностите в пътя на римската държава към хегемония в Средиземноморието.

ТАБЛИЦИ

1. МИЛЕТСКА И РИМСКА СИСТЕМА ЗА ЗАПИСВАНЕ НА ЧИСЛА ДО 900 000 С БУКВЕНИ ЗНАЦИ ¹⁶¹

ЧИСЛО	МИЛЕТСКА СИСТЕМА ¹⁶²	РИМСКА СИСТЕМА
1	α'	I
2	β'	II
3	γ'	III
4	δ'	IIII ¹⁶³
5	ε'	V
6	ς'	VI
7	ζ'	VII
8	η'	VIII
9	θ'	IIIIII
10	ι'	X
11	ια'	XI
12	ιβ'	XII
13	ιβ'	XIII
14	ιδ'	XIIII
15	ιε'	XV
16	ις'	XVI
17	ιη'	XVII
18	ιθ'	XVIII
19	ιθ'	XIIIIII
20	κ'	XX
30	λ'	XXX
40	μ'	XL
50	ν'	L
60	ς'	LX
70	ο'	LXX
80	π'	LXXX
90	φ'	XC
100	ρ'	C
200	σ'	CC
300	τ'	CCC
400	υ'	CCCC ¹⁶⁴
500	φ'	D
600	χ'	DC
700	ψ'	DCC
800	ω'	DCCC
900	†	DCCCC
1 000	α	M
2 000	β	II milia ¹⁶⁵
3 000	γ	III milia
4 000	δ	IIII milia
5 000	ε	V milia
6 000	ς	VI milia
7 000	ζ	VII milia
8 000	η	VIII milia
9 000	θ	IIIIII milia
10 000	λ или μυριάς	X milia
20 000	κ или μυριάς β ¹⁶⁶	XX milia
30 000	λ или μυριάς γ'	XXX milia
40 000	μ или μυριάς δ'	XL milia
50 000	ν или μυριάς ε'	L milia
60 000	ξ или μυριάς ς'	LX milia

70 000	ο или μυριάς ζ'	LXX milia
80 000	π или μυριάς η'	LXXX milia
90 000	φ или μυριάς θ'	XC milia
100 000	ρ или μυριάς ι'	C milia
200 000	σ или μυριάς κ'	CC milia
300 000	τ или μυριάς λ'	CCC milia
400 000	υ или μυριάς μ'	CCCC milia
500 000	φ или μυριάς ν'	D milia
600 000	χ или μυριάς ξ'	DC milia
700 000	ψ или μυριάς ο'	DCC milia
800 000	ω или μυριάς π'	DCCC milia
900 000	α или μυριάς ϕ	DCCCC milia

2. ТАБЛИЦА НА РАЗНОЧЕТИЕНИЯТА НА ЦЕНЗОВИТЕ ЧИСЛА
(ок. 550–294 г. пр. Хр.)

Ц е н з №	Раз- но- че- те- не	Дата (г. пр. Хр.)	Брой граждани изписване в оригинал: с латински или гръцки букви или с думи ¹⁶⁷	с арабски цифри	Извори
1.	A	550	millia octoginta LXXX milia	80 000	Liv. 1, 44, 2 ¹⁶⁸ ; Liv. Per. 1 ¹⁶⁹
1.	B	550	ὀγδοήκοντα τριάχ χιλιάδων	83 000	Eutrop. 1, 7, 6 ¹⁷⁰
1.	C	550	μυριάσιν ὀκτώ χιλιάδες πέντε τριακοσίων	85 300	Dion. 4, 22, 3 ¹⁷¹
Обща средноаритметична стойност за ценз № 1 = 82 567.					
2.	–	508	τρισκαίδεκα μυριάδας; τρισκαίδεκα ... μυριάδες;	130 000	Dion. 5, 20, 1 ¹⁷² Plut. Publicula, 12, 4 ¹⁷³
Разночетения за ценз № 2 не са открити.					
3.	–	503	CXX milia	120 000	Hteronym, Chron. sub Ol. 69, 1 ¹⁷⁴
Разночетения за ценз № 3 не са открити.					
4.	–	498	ἑπτακοσίος ... πεντεκαίδεκα μυριάδων	150 700	Dion. 5, 75, 4 ¹⁷⁵
Разночетения за ценз № 4 не са открити.					
5.	–	493	ένδεκα πάντων μυριάδες	110 000	Dion. 6, 96, 4 ¹⁷⁶
Разночетения за ценз № 5 не са открити.					
6.	–	474	τρισχιλίων τε καί δέκα μυριάδων	103 000	Dion. 9, 36, 3 ¹⁷⁷
Разночетения за ценз № 6 не са открити.					
7.	–	465	CIII [m.] DCCXIII	104 714	Liv. 3, 3, 9 ¹⁷⁸
Разночетения за ценз № 7 не са открити.					
8.	A	459	CXIII [m.] CCCXVIII	114 319	Liv. 3, 24, 10 ¹⁷⁹ codices Veronensis, Einsiedlensis, Thuaneus, Vormatiensis et Aginnensis
8.B		459	CXVII [m.] CCXVIII	117 219	Liv. Per. 3 ¹⁸⁰ Γαλαρος
8.	C	459	CXVII [m.] CCCXVIII	117 318	Liv. 3, 24, 10 codices Floriacensis, Parisiensis, Harleianus, Bambergensis et Upsaliensis

8.	D	459	CXVII [m.] CCCXVIII	117 319	Liv. 3, 24, 10 <i>codices Medicus et Leidensis; editio Foster</i>
8.	D	459	ἑκατὸν δέκα καὶ ἑπτὰ χιλιάδες καὶ τριακόσιοι καὶ δέκα καὶ ἑννέα	117 319	Eutrop. 1, 16 ¹⁸¹
8.			Средноаритметична стойност за варианти В, С и D=117 285.		
8.	E	459	CXXXII [m.] CCCXVIII	132 318	Liv. 3, 24, 10 <i>codex Dominicanus</i>
8.	F	459	CXXXII [m.] CCCXVIII	132 319	Liv. 3, 24, 10 <i>codex Romanus</i>
			Средноаритметична стойност за варианти Е и F=132 319. Обща средноаритметична стойност за ценз № 8=146 162.		
9.	–	393 (389)	CLII milia, quingenti LXIII	152 573	Plin. H.N. 32, 1, 16 ¹⁸²
			Разночетения за ценз № 9 не са открити.		
10.	A	340	CLX milia	160 000	Hieronym. <i>Chron. sub Ol. 110, 1</i> ¹⁸³
	B	340	myriades XVI et V milia	165 000	Euseb. <i>Chron.</i> (Versio Armenia), sub Ol. 109, 1 ¹⁸⁴
s			Обща средноаритметична стойност за ценз № 10=162 500.		
11.	A	332	τρισκαίδεκα μυριάδων	130 000	Plut. <i>De Rom. Fort.</i> 13 ¹⁸⁵
11.	B	332	centum quinqueginta milia	150 000	Oros. 5, 22, 2–3 ¹⁸⁶
11.	C	332	ducenta quinqueginta milia	250 000	Liv. 9, 19, 1–2 ¹⁸⁷
			Обща средноаритметична стойност за ценз № 11=176 667.		
12.	A	294	myriades XXII	220 000	Euseb. <i>Chron.</i> (Versio Armenia), sub Ol. 121, 3 ¹⁸⁸
12.	B	294	μυριάδες κς'	260 000	Sync. 525, 5 ¹⁸⁹
12.	C	294	CCLXII [m.] CCCXXI	262 321	Liv. 10, 47, 2 ¹⁹⁰
12.	D	294	CCLXX milia	270 000	Hieronym. <i>Chron. sub Ol. 121, 4</i> ¹⁹¹
12.	E	294	CCLXXII [m.] et CCCXX	272 320	Liv. <i>Per.</i> 10 ¹⁹²
			Обща средноаритметична стойност за ценз № 12=256 928.		

3. ТАБЛИЦА ЗА БРОЯ НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ СПОРЕД ВАРИАНТНИТЕ
ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА (ок. 550–294 г. пр. Хр.)

П е р и о д №	В а р и а н т	Начало на периода (г. пр. Хр.)	Граждани в нача- лото на периода	Край на периода (г. пр. Хр.)	Граждани в в края периода	Про- дъл- жител- ност	Промяна		Средногодишна промяна	
							души	%	души	%
1.	A	550	85 300	508	130 000	42	+44 700	+52,40	+1 064,29	+1,25
	B	550	83 000	508	130 000	42	+47 000	+56,62	+1 119,04	+1,34
	C	550	80 000	508	130 000	42	+50 000	+62,50	+1 190,47	+1,48
2.		508	130 000	503	120 000	5	-10 000	-7,69	-2 000,00	-1,53
3.	—	503	120 000	498	150 700	5	+30 700	+25,58	+6 140,00	+5,11
4.	—	498	150 700	493	110 000	5	-40 700	-27,00	-8 140,00	-5,40
5.	—	493	110 000	474	103 000	19	-7 000	-6,36	-368,42	-0,33
6.	—	474	103 000	465	104 714	9	+1 714	+1,66	+190,44	+0,18
7.	A	465	104 714	459	114 319	6	+9 605	+8,37	+1 600,83	+1,39
	B	465	104 714	459	117 285	6	+12 571	+12,00	+2 095,16	+2,00
	C	465	104 714	459	132 319	6	+27 605	+26,36	+4 600,83	+4,39
8.	A	459	132 319	393	152 573	66	+20 254	+15,30	+306,87	+0,23
	B	459	117 285	393	152 573	66	+35 288	+30,08	+534,66	+0,45
	C	459	114 319	393	152 573	66	+38 254	+33,46	+579,60	+0,50
9.	A	393	152 573	340	160 000	53	+7 427	+4,86	+140,13	+0,09
	B	393	152 573	340	165 000	53	+12 427	+8,14	+234,47	+0,15
	A	340	165 000	332	130 000	8	-35 000	-21,21	-4 375,00	-2,65
10.	B	340	160 000	332	130 000	8	-30 000	-18,75	-3 750,00	-2,34
	C	340	165 000	332	150 000	8	-15 000	-9,09	-1 875,00	-1,13
	D	340	160 000	332	150 000	8	-10 000	-6,25	-1 250,00	-0,78
	E	340	165 000	332	250 000	8	+85 000	+51,51	+10 625,00	+6,43
	F	340	160 000	332	250 000	8	+90 000	+56,25	+11 250,00	+7,03
	A	332	250 000	294	220 000	38	-30 000	-12,00	-789,47	-0,31
	B	332	250 000	294	260 000	38	+10 000	+4,00	+263,15	+0,10
	C	332	250 000	294	262 321	38	+12 321	+4,92	+324,23	+0,12
	D	332	250 000	294	270 000	38	+20 000	+8,00	+526,31	+0,21
	E	332	250 000	294	272 320	38	+22 320	+8,92	+587,36	+0,23
11.	F	332	150 000	294	220 000	38	+70 000	+46,66	+1 842,10	+1,22
	G	332	130 000	294	220 000	38	+90 000	+69,23	+2 368,42	+1,82
	H	332	150 000	294	260 000	38	+110 000	+73,33	+2 894,73	+1,92
	I	332	150 000	294	262 321	38	+112 321	+74,88	+2 955,81	+1,97
	J	332	150 000	294	270 000	38	+120 000	+80,00	+3 157,89	+2,10
	K	332	150 000	294	272 320	38	+122 320	+81,54	+3 218,94	+2,14
	L	332	130 000	294	260 000	38	+130 000	+100,00	+3 421,05	+2,63
	M	332	130 000	294	262 321	38	+132 321	+101,78	+3 482,13	+2,67
	N	332	130 000	294	270 000	38	+140 000	+107,69	+3 684,21	+2,83
	O	332	130 000	294	272 320	38	+142 320	+109,47	+3 745,26	+2,88

**4. ТАБЛИЦА ЗА БРОЯ НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ
СПОРЕД СРЕДНОАРИТМЕТИЧНИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА**
(ок. 550-255 г. пр. Хр.)

П е р и о д №	Начало на периода (г. пр. Хр.)	Граж- дани в нача- лото на периода	Край на периода (г. пр. Хр.)	Граж- дани в к-ца периода	Про- дъл- жи- тел- ност	Промяна		Средногодишна промяна	
						души	%	души	%
1.	550	82 766	508	130 000	42	+47 234	+57,07	+1 124,62	+1,36
2.	508	130 000	503	120 000	5	-10 000	-7,69	-2 000,00	-1,53
3.	503	120 000	498	150 700	5	+30 700	+25,58	+740,00	+5,11
4.	498	150 700	493	110 000	5	-40 700	-27,00	-8 140,00	-5,40
5.	493	110 000	474	103 000	19	-7 000	-6,36	-368,42	-0,33
6.	474	103 000	465	104 714	9	+1 714	+1,66	+190,44	+0,18
7.	465	104 714	459	146 162	6	+41 448	+39,58	+6 908,00	+6,59
8.	459	146 162	393	152 573	66	+6 411	+4,38	+97,13	+0,06
9.	393	152 573	340	162 500	53	+9 927	+6,50	+187,30	+0,12
10.	340	162 500	332	176 667	8	+14 167	+8,71	+1 770,87	+1,08
11.	332	176 667	294	256 928	38	+80 261	+45,43	+2 112,13	+1,19

5. ТАБЛИЦА ЗА ПЛОЩТА НА AGER ROMANUS
(465-293 г. пр. Хр.)¹⁹³

Година преди Христа	Площ	
	в хектари	(в квадратни километри) ¹⁹⁴
465	98 275	982,75
459	89 275	892,75
392	220 000	2 200,00
339	270 900	2 709,00
293	416 125	4 161,25

**6. ТАБЛИЦА ЗА ГЪСТОТАТА НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ НА КВАДРАТЕН
КИЛОМЕТЪР ОТ AGER ROMANUS СПОРЕД ВАРИАНТНИТЕ
ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА (465-294 г. пр. Хр.)**

Ценз №	Ва- ри- ант	Година пр. Хр.	Граждани	Площ на Ager Romanus в квадратни километри	Граждани на квадратен километър от Ager Romanus
7. ¹⁹⁵	-	465	104 714	982,75	106,55
8.	A	459	114 319	892,75	128,05
	B	459	117 285	892,75	131,37
	C	459	132 319	892,75	148,21
9.	-	393	152 573	2 200,00	69,35
10.	A	340	160 000	2 709,00	59,06
	B	340	165 000	2 709,00	60,90
12. ¹⁹⁶	A	294	220 000	4 161,25	52,86
	B	294	260 000	4 161,25	62,48
	C	294	262 000	4 161,25	62,96
	D	294	270 000	4 161,25	64,88
	E	294	272 320	4 161,25	65,44

7. ТАБЛИЦА ЗА ГЪСТОТАТА НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ НА
КВАДРАТЕН КИЛОМЕТЪР ОТ AGER ROMANUS СПОРЕД
СРЕДНОАРИТМЕТИЧНИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА
(465-294 г. пр. Хр.)

Ценз №	Година пр. Хр.	Граждани	Площ на Ager Romanus в квадратни километри	Граждани на квадратен километър от Ager Romanus
7. ¹⁹⁷	465	104 714	982,75	106,55
8.	459	146 162	892,75	163,72
9.	393	152 573	2 200,00	69,35
10.	340	162 500	2 709,00	59,98
12.	294	256 928	4 161,25	61,74

8. ТАБЛИЦА ЗА ПРОМЕНИТЕ В ГЪСТОТАТА НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ
НА КВАДРАТЕН КИЛОМЕТЪР ОТ AGER ROMANUS
СПОРЕД ВАРИАНТНИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА
(465-294 г. пр. Хр.)¹⁹⁸

П е р и о д №	В а р и а н т	Нача- ло на пери- ода	Площ- на А. Р. в кв. км в нача- лото на пери- ода	Граж- дани на кв. км от А.Р. в нача- лото на пери- ода	Край на пери- ода	Площ- на А. Р. в кв. км в края на пери- ода	Граж- дани на кв. км от А.Р. в края на пери- ода	Промяна в площта на Ager Romanus (А. Р.)		Промяна в гражданите на кв. км от (А. Р.)	
								души	%	души	%
7.	A	465	982,75	106,55	459	892,75	128,05	-90,00	9,15	+21,50	+20,17
	B	465	982,75	106,55	459	892,75	131,37	-90,00	-9,15	+24,82	+23,29
	C	465	982,75	106,55	459	892,75	148,21	-90,00	-9,15	+41,66	+39,09
8.	A	459	892,75	148,21	393	2 200,00	69,35	+1 307,25	+146,42	-78,86	-53,20
	B	459	892,75	131,37	393	2 200,00	69,35	+1 307,25	+146,42	-62,02	-47,21
	C	459	892,75	128,05	393	2 200,00	69,35	+1 307,25	+146,42	-58,70	-45,84
9.	A	393	2 200,00	69,35	340	2 709,00	59,06	+509,00	+23,13	-10,29	-14,83
	B	393	2 200,00	69,35	340	2 709,00	60,90	+509,00	+23,13	-8,45	-12,18
	A	340	2 709,00	60,90	294	4 161,25	52,86	+1 452,25	+53,78	-8,04	-13,20
10/ 11.	B	340	2 709,00	59,06	294	4 161,25	52,86	+1 452,25	+53,78	-6,20	-10,49
	C	340	2 709,00	60,90	294	4 161,25	62,48	+1 452,25	+53,78	+1,58	+2,59
	D	340	2 709,00	60,90	294	4 161,25	62,96	+1 452,25	+53,78	+2,06	+3,38
	E	340	2 709,00	59,06	294	4 161,25	62,48	+1 452,25	+53,78	+3,42	+5,79
	F	340	2 709,00	59,06	294	4 161,25	62,96	+1 452,25	+53,78	+3,90	+6,60
	G	340	2 709,00	60,90	294	4 161,25	64,88	+1 452,25	+53,78	+3,98	+6,53
	H	340	2 709,00	60,90	294	4 161,25	65,44	+1 452,25	+53,78	+4,54	+7,45
	I	340	2 709,00	59,06	294	4 161,25	64,88	+1 452,25	+53,78	+5,82	+9,85
	J	340	2 709,00	59,06	294	4 161,25	65,44	+1 452,25	+53,78	+6,38	+10,80

9. ТАБЛИЦА ЗА ПРОМЕНЕТЕ В ГЪСТОТАТА НА РИМСКИТЕ ГРАЖДАНИ
НА КВАДРАТЕН КИЛОМЕТЪР ОТ AGER ROMANUS СПОРЕД
СРЕДНОАРИТМЕТИЧНИТЕ ЦЕНЗОВИ ЧИСЛА
(465-294 г. пр. Хр.)¹⁹⁹

П е р и о д №	Начало на периода	Площ на A. R. в кв. км в началото на периода	Граждани на кв. км от A.R. в началото на периода	Край на периода	Площ на A. R. в кв. км в края на периода	Граждани на кв. км от A.R. в края на периода	Промяна в площта на Ager Romanus (A. R.)		Промяна в гражданите на кв. км от (A. R.)	
							души	%	души	%
7.	465	982,75	106,55	459	892,75	163,72	-90,00	-9,15	+57,17	+53,65
8.	459	892,75	163,72	393	2 200,00	69,35	+1 307,25	+146,42	-94,37	-57,64
9.	393	2 200,00	69,35	340	2 709,00	59,98	+509,00	+23,13	-9,37	-13,51
10/ 11.	340	2 709,00	59,98	294	4 161,25	61,74	+1 452,25	+53,78	+1,76	+2,93

10. ТАБЛИЦА НА СЪВМЕСТНИТЕ РИМО-ЛАТИНСКИ КОЛОНИИ,
ОСНОВАНИ В ПЕРИОДА 492-382 г. пр. Хр.²⁰⁰

№	Година на основаване	Колония	Местоположение	Извори
1.	492	Norba	Лациум, Ager Pomptinus	Liv. 2, 34, 6; Dion. 7, 13, 5.
2.	467	Antium	Лациум, земите на волските	Liv. 3, 1, 4-7; Dion. 9, 59, 2.
3.	442	Ardea	Лациум, земите на ругулите	Liv. 4, 11, 3; Liv. Per. 4.
4.	преди 438	Fidenae ²⁰¹ (за първи път)	Северен Лациум, левият бряг на Тибър	Liv. 4, 17, 1
	428	Fidenae (за втори път)		Liv. 4, 30, 6; Liv. Per. 4.
5.	418	Labici	Северен Лациум, земите на волските	Liv. 4, 47, 6-7.
6.	395	Vitellia ²⁰²	Северен Лациум, земите на волските	Liv. 5, 24, 4; Diod. 14, 102, 4.
7.	93	Tarracina/ Circel/Auxur ²⁰³	Лациум, на брега на Ager Pomptinus	Diod. 14, 102, 4.
8.	385	Satricum	Лациум, Ager Pomptinus	Liv. 6, 16, 6.
9.	383	Nepete	Южна Етрурия	Liv. 6, 21, 4.
10.	383	Sutrium ²⁰⁴	Южна Етрурия	Liv. 27, 9, 7; 29, 15, 5.
11.	382	Setia	Лациум, Ager Pomptinus	Liv. 6, 30, 9.

11. ТАБЛИЦА НА КОЛОНИИТЕ С РИМСКИ И ЛАТИНСКИ СТАТУТ,
ОСНОВАНИ В ПЕРИОДА 338 –296 Г. ПР. ХР.

№	Година на основаване (пр. Хр.)	Колония	Статут	Местоположение	Извори
1.	338	Antium (за отори път) ²⁰⁵	C. Romana	Лациум	Liv. 8, 14, 8.
2.	334	Cales	C. Latina	Кампания	Liv. 8, 16, 13–14.
3.	329	Tarracina/ Circei/Anxur (за отори път) ²⁰⁶	C. Romana	Лациум	Liv. 8, 21, 11.
4.	328	Fregellae	C. Latina	Лациум	Liv. 8, 22, 2.
5.	314	Luceria	C. Latina	Апулия	Liv. 9, 26, 1–5.
6.	313	Suessa Aurunca	C. Latina	Кампания	Liv. 9, 28, 7.
7.	313	Pontiae ²⁰⁷	C. Latina	Тиренско море	Liv. 9, 28, 7.
8.	313	Saturnia	C. Latina	Кампания	Vell. 1, 14. (non vidi) ²⁰⁸
9.	312	Interamna Succasina ²⁰⁹	C. Latina	Южен Лациум	Liv. 9, 28, 8; 10, 36, 16–18; Diod. 19, 105, 5.
10.	303	Sora (за отори път) ²¹⁰	C. Latina	Лациум	Liv. 10, 1, 1–2.
11.	303	Alba Marsorum/ Alba Fucens	C. Latina	земите на марските и пелигните	Liv. 10, 1, 1.
12.	302	Carseoli	C. Latina	земите на марските и пелигните	Liv. 10, 3, 2.
13.	299	Narnia	C. Latina	Умбрия	Liv. 10, 10, 5.
14.	296	Minturnae	C. Romana	Кампания	Liv. 10, 21, 7–10;
15.	296	Sinuesa	C. Romana	Кампания	Liv. 10, 21, 7–10.

От общо 15 колонии, основани в периода 338–296 г. пр. Хр., 3 колонии са с римски и 12 са с латински статут.

12. СЕРВИЕВАТА РЕФОРМА СПОРЕД ТИТ ЛИВИЙ И ДИОНИСИЙ ХАЛИКАРНАСКИ²¹¹

Класове	Ценз		Въоръжение		Брой на центуриите	
	Ливий	Дионисий	Ливий	Дионисий	Ливий	Дионисий
К о и н и ц и	„най-видните хора в държавата“	„хора които имали най-голямо имущество и били най-знатни по произход“ ²¹²	не е писано	не е писано	12 +6 т. нар. <i>sex suffragia</i> ²¹³	18

I.	100 000 аса или повече	най-малко 100 минни	шлем, кръгъл щит наколен- ници, броня, копие и меч	арголийски щитове, копия, медни шлемове, брони, наколен- ници и мечове	80+2 40 <i>iuniores</i> и 40 <i>seniores</i> +2 занаятчии	80 40 <i>iuniores</i> и 40 <i>seniores</i> ²¹⁴
II.	от 100 000 от 75 000 аса	по-малко от 10 000 драхми, но не по- малко от 75 минни	шлем, щит тип <i>scutum</i> , наколен- ници, копие и меч	щитове тип <i>scutum</i> ²¹⁵ , копия, медни шлемове, наколен- ници и мечове	20 10 <i>iuniores</i> и 10 <i>seniores</i>	20 + 2 10 <i>iuniores</i> и 10 <i>seniores</i> +2 занаят- чии: 1 <i>seniores</i> и 1 <i>iuniores</i>
III.	от 75 000 до 50 000 аса	по-малко от 7500 драхми, но не по- малко от 50 минни	шлем, щит тип „ <i>scutum</i> “, копие и меч	щитове тип „ <i>scutum</i> “, копия, медни шлемове и мечове	20 10 <i>iuniores</i> и 10 <i>seniores</i>	20 10 <i>iuniores</i> и 10 <i>seniores</i>
III.	от 50 000 до 25 000 аса	по-малко от 5000 драхми, но не по- малко от 25 минни	дълго копие (<i>hasta</i>) и метателно копие (<i>pilum</i>)	щитове тип „ <i>scutum</i> “, мечове и копия	20 10 <i>iuniores</i> и 10 <i>seniores</i> ? ²¹⁶	20+2 10 <i>iuniores</i> и 10 <i>seniores</i> +2 тръбачи 1 <i>seniores</i> и 1 <i>iuniores</i>
V.	от 25 000 до 11 000 аса	не повече от 25 минни, но не по- малко от 12,5 минни	прашки камъни	метални копия и прашки 15	30+3 15 <i>iuniores</i> и 15 <i>seniores</i> ? + 3 тръбачи и запасни	30 15 <i>iuniores</i> и 15 <i>seniores</i>
VI. pro- le- tarii vel sa- pientes	под 11 000 аса	по-малко от 12,5 минни	освободени от военна служба	освободени от военна служба и данъци	1	1
ОБЩО ЦЕНТУРИИ:					194 Ливий	193 Дюнисий

13. РИМСКИТЕ ЦЕНЗОРИ СПОРЕД ЛИВИЕВАТА ТРАДИЦИЯ
444–294 г. пр. Хр.

Година пр. Хр.	Цензори	Res Gestae ²¹⁷	Цен- зово число № 218	Извори
444	Lucius Papirius Mugilanus, Lucius Sempronius Atratinus	основаване на цензорската институция, провеждане на ценз и луструм? ²¹⁹	–	Liv. 4, 8, 2–7.
435	Caius Furius Paculus, Marcus Geganius Macerinus	одобряване на Villa Publica ²²⁰ на Марсово поле, провеждане на ценз и луструм.	–	Liv. 4, 22, 7
393	Caius Iulius ²²¹ (in magistratu mortuus), Marcus Cornelius (<i>ensor suffectus</i>).	провеждане на ценз и луструм	9.	Liv. 5, 31, 6–7; Plin. N.H. 32, 1, 16.
387	неизвестни	провеждане на ценз и луструм, добавяне на четири нови триби, предназначени за новоприети римски граждани – Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis.	–	Liv. 6, 5, 8.
380	Caius Sulpicius Camerinus, Spurius Postumius Regillensis (in magistratu mortuus)	поради смъртта на Сп. Постумий започнатият ценз не бил довършен, а Гай Суллиций се отказал от пълномощията си ²²² .	–	Liv. 6, 27, 3–6
380	неизвестни наследници на Гай Суллиций и Спурий Постумий. за недействителен. ²²³	поради пропуск в процедурата изборът на тези цензори не бил признат	–	Ibidem.
378	неизвестни	(провеждане на ценз и луструм?) отдаване на търг на възстановяване с дялан камък на крепостните стени на Рим.	–	Liv. 6, 32, 1
365	неизвестни	един от цензорите умира по време на епидемия; допълнителни сведения липсват.	–	Liv. 7, 1, 8
358	неизвестни	провеждане на ценз и луструм, добавяне на две нови триби, предназначени за новоприети римски граждани – Pomptina и Publilia.	–	Liv. 7, 15, 12
351	Caius Marcius Rutullus ²²⁴ , Cnaeus Manlius	неизвестни	–	Liv. 7, 22, 6–10

332	Quintus Publilius Philo, Spurius Postumius	провеждане на ценз и луструм, добавяне на две нови триби, предназначени за новоприети римски граждани – Maecia и Scaptia.	11.	Liv. 8, 17, 11; Liv. 9, 19, 1–2; Plut. De Rom. Fort. 13; Oros. 5, 22, 2–3.
317	неизвестни	провеждане на ценз и луструм, добавяне на две нови триби, предназначени за новоприети римски граждани – Ufentina и Falerna.	–	Liv. 9, 20, 6.
312	Appius Claudius, Gaius Plautius (оттеглил се преди края на мандата си)	построяване на Aqua Appia и начало на строежа на Via Appia, опит за промяна в принципа за набиране на членове на Сената, разпределяне на градските жители във всички римски триби – т. нар. реформи на Алий Клавдий ²²⁵ . (провеждане на ценз и луструм?)	–	Liv. 9, 29, 30, 2; 9, 33, 9, 42, 3–4
306	Gaius Iunius Bubulcus, Marcus Valerius Maximus	полагане основите на храма на Спасението (Salus), пътно строителство.	–	Liv. 9, 43, 25.
299	Publius Sempronius Sophus, Publius Sulpicius Saverrio	провеждане на ценз и луструм, добавяне на две нови триби – Aniensis и Terentina.	–	Liv. 10, 9, 14
294	Publius Cornelius Arvina, Gaius Martius Rutullus	провеждане на ценз и луструм ²²⁶ .	12.	Liv. 10, 47, 1–4

¹ Преброяванията на гражданите и вписването им в различни списъци не са изключителни черти на римската държава. В „Атинската политика“ Аристотел дава ясни свидетелства за тези практики в Атина – *Arist. Athen. Pol.* 42, 1–2; 44, 1; 49, 1–2; 49, 4; 53, 4; 54, 3.

² Последният известен по време ценз е проведен в принципата на император Веспасиан. За съжаление числото от този ценз не е запазено.

Пръв Й. Белох публикува списък на запазените цензови числа в монографията си „Die Bevölkerung der griechisch-romischen Welt“ (Leipzig, 1886, S. 433–348). Друг такъв списък, макар и не с всички разнотечения, придружен с прецизирана датировка, може да се открие в двутомното изследване на: *Toumbes, A. J. Hannibal's legacy. The Hannibalic war's effects on Roman life.* Oxford, 1965, v. I. Rome and her neighbours before Hannibal's entry, 438–440. Вж. също *Brunt, P. A. The Italian manpower 225 B.C.–A.D. 14.* Oxford, 1971, 13–14.

³ За различните интерпретации на ранните римски колонии в модерната историопис вж. *Маяк, И. Л. Взаимоотношения Рима и италийцев в III–II вв. до н.э. (До гракханского движения).* М., 1971, 42–48., *Toumbes, A. J.* Цит. съч. Т. 1, 391–397: Annex V „Alleged Early Foundations of Non-Coastguard Coloniae Civium Romanorum“.

⁴ Датировката на Галската катастрофа е един от традиционните спорни въпроси в модерната историческа книжнина. Като отчита цялата несигурност на традиционната римска хронология преди началото на III в., А. Тойнби датира събитието в пролетта на 386 г. пр. Хр. – *Toumbes, A. J.* Цит. съч. Т. 1, с. 561.

⁵ 298–291 г. пр. Хр.

⁶ 280–272 г. пр. Хр.

⁷ 264–241 г. пр. Хр. За общоприетата хронология на събитията от последните четири бележки вж. Пьер Гримал „Римската цивилизация“ (С., 1998, 300–306).

⁸ Вж. Таблица на разнотеченията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).

⁹ Плиний Стари (Plinius Maior: 23/24–24.08.79 г.) в своята енциклопедия „Naturalis Historia“ („Естествена история“) съобщава за последния ценз преди Галската катастрофа. Неговата традиционна датировка е 393 г. пр. Хр. Вж. Таблица на разнотеченията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).

¹⁰ В биографиите на Плутарх (ок. 46–след 119 г.) се съдържат две цензови числа, включени в обхвата на темата. Първото традиционно се датира в 508 г. пр. Хр. а второто – ок. 332 г. пр. Хр. Вж. Таблица на разнотеченията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).

¹¹ Вж. Таблица на разнотеченията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).

¹² Използвани са пасажки както от запазените части на пълния текст на Ливий, така и от по-късния, силно съкратен вариант, известен като „Периохи“ или „Епитоме“. Неговото авторство е спорно, ориентировъчна датировка е IV в. Оригиналният текст на периохиите, заедно с разнотеченията и критическите бележки могат да се намерят в изданието „*Titi Livi periochae omnium librorum fragmenta Oxytrinchii reperta Iulii Obsequentis prodigiorum liber, edidit Otto Rossbach, MCMX, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri*“.

¹³ Дионисий Халикарнаски е съвременник на Август, като годините на раждането и смъртта му не са известни със сигурност. В 30 г. пр. Хр. пристига в Рим, а в 7 г. пр. Хр. издава своя труд „Римски древности“ в 20 книги. Първите 10 от тях са изцяло запазени. Освен „Римски древности“ Дионисий пише и редица текстове с риторичен характер.

¹⁴ Евсевий Кесарийски (260–339), наречен бащата на църковната история, освен немалко други произведения пише и световна хроника на гръцки, в която съществено място заемат сведенията за римската история. Авторитетът на тази хроника в средните векове е бил много голям. До нас не е достигнала в първоначалния си вид, а в латински превод, известен като *Versio Armenia* (вт. пол. на IV в.), както и чрез заимстването ѝ от по-късни автори като св. Йероним и Георги Синкел.

¹⁵ Римският историк Евтропий съставя по поръка на император Валент (364–378) „*Breviarium ab Urbe Condita*“ („Кратка история от основаването на Града“). Тя е написана на гръцки и достига до 364 г.

¹⁶ Сред богатото творчество на св. Йероним Блажени (347–419/420) най-значима за римската история е неговата *Хроника*. Тя обхваща събития до 378 г. Представлява превод на латински и продължение на хрониката на Евсевий.

¹⁷ Византийският хронист Георги Синкел (втората половина на VIII – след 810 г.) пише в началото на IX в. своята *Хроника*, която, традиционно за жанра, започва със Сътворението, а завършва с края на управлението на Диоклециан (305). За Синкел основен извор за римската история е хрониката на Евсевий. Присема се, че тези две хроники са основни съчинения, на които се опира средновековната християнска хронология. (Не бива да се бърка с предшественика си Теодор Синкел (20-к год. на VII в.) – вж. *Острогорски, Г. История на византийската държава.* С., 1998, 141–142.)

¹⁸ Добър пример в това отношение са Перихите на Тит Ливий. Ако се сравнят първите десет книги от оригиналното произведение със съответстващите им първи десет перихи, веднага се открива огромната разлика в обема (в пъти) и стремежът на епитоматора към максимално концентриран изказ. Работата му не се свежда само до елементарно съкращаване или сбит преразказ. Налице е синтез не на всички, а само на онези съобщения, които са оценени като значими. В изложението има определени акценти и то не е равномерно нито в хронологичен, нито в тематичен аспект. Особено внимание е обърнато на ценовите числа, които последователно се предават в редица перихи. Всичко е написано пределно ясно и кратко, сякаш авторът се бои да не отегчи читателите си. Може с основание да се предположи, че споменатите късноантични автори са следвали подобен модел на работа в своите хроники. Някои от тях вероятно са били съвременници на Ливиевия епитоматор.

¹⁹ Най-ранното критично издание на Тит Ливий е от 1469 г.

²⁰ Испанският свещеник Павел Орозий живее в първата пол. на V в. Трудът му се съдържа в 7 книги.

²¹ Пасажът в оригинал и превод може да се прочете в Таблица на разнотечията на ценовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).

²² Diod. 15, 27, 4; „...римляните изпратили 500 колонисти в Сардиния, които щели да бъдат осъдени от данъци.“ Събитието не случва, според датировката на автора, в 378/377 г. пр. Хр.

²³ Вж. таблицата на съгласието *римско-латински колонии, основани в периода 492–382 г. пр. Хр.* Съобщението на Диодор за изпращането на римски колонисти в Сардиния не е включено в таблицата поради своите съществени неясноти. Авторът не съобщава нито точното място на колонията, нито съдбата на нейните колонисти; датировката ѝ остава твърде неясна.

²⁴ Вж. главите 4, 12 „За цензорската строгост“; 4, 20 „За строгостта на цензорите“; 6, 22 „За цензорската строгост“; 16, 10 „За значението на думата *proletarii*“; 16, 13 „Какво е муниципия и какво колония“. На български е достъпно изданието: Авъл Гелий. Атически нощи (Превел от латински и старогръцки В. Атанасов). С., 1985.

²⁵ Подходящи примери за част от модерната историография, посветена на Ливий, са монографиите на Soltau, W. Цит. съч., 1897; Пирогов, В. Изследвания по Римской истории преимущественно въ области третьей декады Ливия. Санкт-Петербург, 1878. През 1942 г., по повод 2000 години от рождението на Ливий, се появява и статията на проф. Д. Дечев „Тит Ливий (59 г. пр. Хр. – 17 г. сл. Хр.)“, публикувана в сп. „Прометей“ (С., VI, № 4, 103–106). Доколото авторът успя да установи, тази статия е първата публикация от български изследовател, която разглежда историографския подход на Ливий. От по-новите англоезични изследвания могат да се посочат студията на Walsh, P. G. Livy. His historical aims and methods. Cambridge, 1970; Livy. Oxford, 1974.

²⁶ Оценки за Валерий Антиат в модерната историопис – Soltau, W. Цит. съч., 27–42, Пирогов, В. Цит. съч., 181–186, Дечев, Д. Цит. съч., с. 104. Пирогов акцентира върху политическите възгледи на Антиат и белетристичните му забегки. За Soltau един от Ливиевите пасажки (33, 36–37), заимстван от Антиат, е „Geschichtsroman“. Според Д. Дечев Валерий Антиат е „недобросъвестен и склонен към преувеличения аналитик“.

²⁷ Вж. Liv. 3, 5, 12–13; 25, 39, 14; 26, 49, 1–6; 30, 19, 11; 30, 29, 7; 32, 6, 5–7; 33, 10, 8; 33, 30, 8; 33, 36, 13; 34, 10, 2; 34, 15, 9; 36, 19, 12; 37, 60, 5–6; 38, 23, 9; 38, 54, 6–8; 39, 41, 6; 45, 40, 1; 45, 43, 8. Останалите позовавания на Антиат, в които името на този автор не се свързва с някакво число, са: 4, 23, 2; 28, 46, 14; 29, 35, 2; 30, 3, 6; 35, 2, 4; 36, 36, 5; 37, 48, 1–7; 38, 50, 5; 39, 22, 9; 39, 43, 1–4; 39, 52, 1; 39, 56, 6; 40, 29, 8; 41, 27, 2; 42, 11, 1; 44, 13, 12. За пасажки в третата декада, чийто извор е Валерий Антиат, вж. Soltau, W. Цит. съч., с. 31.

²⁸ Следва непълнен списък на пасажки, в които има позоваване на неназовани автори и техните текстове: Liv. 1, 46, 4; 2, 1, 4–5; 2, 41, 10–11; 2, 54, 3; 3, 23, 7; 3, 57, 10; 4, 16, 3; 7, 42, 3–7; 8, 37, 3; 8, 40, 1–2; 9, 37, 11; 9, 42, 3; 9, 44, 15; 10, 5, 12; 10, 17, 11–12; 10, 26, 5.

²⁹ Liv. 26, 49, 1–6.

³⁰ Ливий действително е изпълнил колосална задача – да даде свързан разказ за римската история от основаването на Града до смъртта на Друз в 9 г. сл. Хр. (общо ок. 762 години). Както е известно, този гигантски период е бил разпределен в 142 книги. Знае се също, че авторът е живял 76 години (59 г. пр. Хр. – 17 г. сл. Хр.). Нама сведения да е писал в последните осем години на живота си, след смъртта на Друз (9–17 г. сл. Хр.) – Liv. Per. 142. Трябва също да се отчете, че в заможните римски фамилии младежите до ок. 20-годишна възраст са се образовали и са правели първи стъпки в *studium honorum* – т. е. до тази възраст Ливий едва ли е започнал своя труд. От написаното следва, че „Ab Urbe Condita“ е създаден за не повече от 48 години (ок. 39 г. пр. Хр. – 9 г. сл. Хр.). Това означава, че Ливий е писал най-малко, а може би в отделни години и повече, от три книги годишно. Пресмятанията са красноречиви за огромната натовареност на автора. Заключение не се променя от факта, че Ливиевите книги не надминават в оригинал стотина тойбнерови страници. Трудът по събиране и сравняване на използваните съчинения на предшественици днес е неизмерим – Liv. 1, Praef., 4; 33, 1, 1–5. Сходно е и заключението на Дечев, Д. Цит. съч., с. 103.

³¹ Soltau, W. Цит. съч., 201–205.

³² Тази стилска особеност на Антиат не останала скрита и за Toynbee, A. J. Цит. съч. Т. 2., с. 38.

³³ Пак там, т. 1, с. 444.

³⁴ По-подробно по въпроса в следващата част „Метод на работа с цензовите числа и техните разнотечия“.

³⁵ Преглед на тези изследвания е направил Soltau, W. Цит. съч., 9–14.

³⁶ Пак там, с. 200.

³⁷ Пак там, с. 160.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там, с. 138.

⁴⁰ Пак там, с. 124.

⁴¹ В оригинал числото на Ливий е CCLXXII [m.] CCCXXI.

Числото в текста на епитоматора е CCLXXII [m.] et CCCXX.

Както се вижда, разликата е един знак за десетица (X) в десетките хиляди и един знак за единица (I) в стотните. Двете числа имат 11 общи знака и само 2 различни. Грешката може да се дължи: а) на използване на корумпирани преписи на Ливиевия оригинал от епитоматора; б) на грешка в разчитането на самия епитоматор; в) грешка от страна на неговите преписвачи. Но общият произход на числата изглежда несъмнен.

⁴² По въпроса вж. Милетска и римска система за записване на числа до 900 000 с буквени знаци, а също и Таблица на разнотечията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).

⁴³ Връзката между хрониките на Евсевий и св. Йероним се вижда най-ясно в паралелното издание на Versio Armenia и Йеронимовата хроника заедно с екскерптите на Георги Синкел от оригинала на Евсевий – *Eusebi Chroniconum Canonum quae supersunt. Edidit Alfred Schoene. Armeniam versionem latine factam et libris manuscriptis recensuit H. Petermann. Hieronymi versionem et libris manuscriptis recensuit Alfred Schoene. Syriam Epitomen Latine factam et libro Londinensi recensuit E. Roediger. Editio secunda lucis ope expressa* Apud Weidmannos, 1967. Вж. също критическата студия в изданието. Друго издание на Versio Armenia и хрониката на св. Йероним е: *Eusebius Werke. siebenter Band. Die Chronik des Hieronymus. Hieronymi Chronicon. Herausgegeben und in 2. Auflage bearbeitet von Rudolf Helm*. Berlin, 1984.

⁴⁴ Числото на епитоматора е CCLXXII [m.] et CCCXX, а числото на св. Йероним е CCLXX milia.

Вижда се, че закръгляването на дадено число, изписано според римската числена система, изисква само премахването на ненужните знаци. Възможно е св. Йероним да е направил точно това. А той и авторът на Ливиевите перихи са, в общи линии, съвременници. Авторът на перихите работи през IV в., св. Йероним прекарал по-голямата част от живота си в същото столетие (роден в 347; починал в 419/420) и пребивавал в Рим в няколко периода от живота си. Дали във Вечния град се е запознал с труда на Ливий или с неговите перихи? Проблемът остава отворен.

⁴⁵ Вж. Милетска и римска система за записване на числа до 900 000 с буквени знаци.

⁴⁶ Не са известни разнотечията на цензовото число за 294 г. пр. Хр. в текста на Синкел – следователно то едва ли е било корумпирано при преписване на текста.

⁴⁷ За смесеното изписване на цензовите числа във Versio Armenia вж. Таблица на разнотечията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).

⁴⁸ За числото в латинския текст на св. Йероним вж. Таблица на разнотечията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).

⁴⁹ За това ранно съкращение (*Ерпите*) на труда на Ливий, създадено вероятно още в I в. сл. Хр. вж. Дечев, Д. Цит. съч., 1942, с. 104; 106. Едва ли може да се оспори заключението на автора, че огромният обем на оригиналния текст бързо е наложил създаването на съкратени варианти.

⁵⁰ В подкрепа на предположението за сборки с римска литература на Изток е намирането на части от Ливиевото съчинение върху папируси край древния град Оксирих в Южен Египет. Това са т. нар. *Оксирихски фрагменти*, в които, за съжаление, неговията част от текста на Ливий е силно повредена. (Вж. критичното издание *Titus Livii periochae omnium librorum fragmenta Oxyrinchi reperta Iulii Obsequenti prodigiorum liber*, edidit Otto Rossbach, MCMX, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.) Доколко е имало запазени съчинения на ранни римски автори в източната част на империята, свидетелства и Авъл Гелий, който е написал своите „Атически нощи“ предимно в Атина (втората половина на II в.). Вж. *Aul. Gell. Noctes Atticae, Praefatio*; глави, в които Гелий се позовава на римски автори, по-ранни или съвременни на Ливий са: 1, 6; 1, 12; 1, 13; 1, 14; 1, 23; 2, 15; 2, 23; 3, 7; 3, 8; 3, 9; 3, 10; 4, 5; 4, 8; 4, 12; 4, 20; 5, 6; 5, 13; 5, 17; 5, 18; 6, 1; 6, 12; 6, 14; 6, 16; 6, 18; 6, 19; 6, 22; 7, 7; 9, 4; 9, 13; 10, 3; 11, 10; 11, 14; 12, 7; 13, 4; 13, 11; 13, 17; 13, 24; 13, 31; 14, 1; 14, 2; 15, 7; 16, 10; 17, 9; 17, 14; 17, 17; 17, 21; 18, 2.

⁵¹ Polyb. 1, 14–15; 3, 8, 1–11; 3, 9, 1–5.

⁵² Пак там.

⁵³ Пак там.

⁵⁴ *Cic. De oratore*, 2, 12, 51–53. Български превод вж. в изданието Марк Тулий Цицерон „За оратора“, превод от латински Петя Стоянова (С., 1992).

⁵⁵ За Сервиевата реформа вж. таблицата *Сервиевата реформа според Тит Ливий и Дионисий Халикарнаски*.

⁵⁶ Liv. 1, 44, 2.

⁵⁷ За живота и кариерата на Фабий Пиктор вж. Liv. 37, 47, 8; 37, 51, 1; 45, 44, 3.

⁵⁸ Към традиционната датировка на Сервиевата реформа се придържа Пиер Гримал (Цит. съч., с. 28, 115, 298), а също Н. А. Машкин в своята „История на древния Рим“ (С., 1949, с. 100). Последният отхвърля алтернативната датировка на Пайс и Белох – края на IV в. пр. Хр. Според Артур Розенберг (Untersuchungen zur römischen Zeiturienverfassung. Berlin, 1911, S. 22) изграждането на дентириите е преминало през две фази – първата попада във времето на царския период, втората – в периода след Галската катастрофа. В този извод Розенберг се съгласява с Де Санктис и Нойман. За М. Ростовцев Сервиевата реформа трябва да се постави изцяло след галското нашествие – *Ростовцев, М. История на Стария свят. Т. 2. Рим. С., 1994, с. 35*. Момзен, като отчита състоянието на изворите, заключава: „Устройствената реформа носи името си от Сервий Тулий и историческият ѝ произход е забулен в същия дълбок мрак, в който са скрити и останалите събития от онази епоха, знанията за която не почиват върху исторически данни, а са изведени чрез умозаключения от устройството на по-късни институции.“ (*Момзен, Т. Римска история. С., 2000, с. 49*). Изводът му едва ли може да се оспори.

⁵⁹ И Ливий, макар да използва ерата от основаването на Града, изказва някои съмнения за възможността да се датират точно събитията от ранната римска история: Liv. 6, 1, 1–3 (Подчертана е загубата на документи при опожаряването на Рим от галите.), 7, 6, 6.

⁶⁰ *Toutbees, A. Цит. съч., 556–559*; посветителният надпис на храма на Конкордия, построен от курулия сдил Гн. Флавий в 304/303 г. пр. Хр., е датиран по годините от освещаването на храма на Юпитер на Капитолия (204 години след този момент).

⁶¹ Пак там. Тойнби ползва изчисленията на Вернер, който въз основа на посветителния надпис на Флавий и датирание на неговото сдмство, твърди, че храмът на Iuppiter Optimus Maximus е осветен в 507 г. пр. Хр. (204+303). Събитието е станало на 13 септември, която е и датата на храмовия празник.

⁶² За авторитета на Фабий Пиктор вж. *Робб, 3, 9, 1–5; Liv. 1, 44, 2; 1, 55, 8; 2, 40, 11; 22, 7, 4* (Ливий нарича Фабий „съвременник на тази [Ханибаловата] война, твърде осведомен автор“).

⁶³ По изчисления на Beloch. Цит. съч., S. 340 площта на *Ager Romanus* през царския период е възлизала на около 1000 кв. км. Ако съобщенията от Фабий Пиктор 80 000 са само годините да носят оръжие, то тяхното число трябва да се умножи поне по пет, за да се прибавят към тях и жените, децата, физически негодните за военна служба, а също известен брой робин, освободени робин и чужденци. Така се получава една ориентировъчна сума за цялото население на *Ager Romanus* от около 400 000 души. Ако толкова хора живеят на площ от 1000 кв. км, то населението би достигнало невероятна плътност от 400 души на кв. км.

⁶⁴ За границите на *Ager Romanus* вж. *Beloch, J. Der Italische Bund unter Roms Hegemonie. Staatrechtliche und Statistische Forschungen. Leipzig, 1880, S. 43–46*.

⁶⁵ Анализите на Фабий Пиктор са били написани на гръцки. Това доказва, че те са могли да бъдат четени само от хора, получили модерното за времето си елинско образование, достъпно изключително за сенатския елит.

⁶⁶ Точните години на раждането и смъртта на Фабий Пиктор не могат да се установят, но е известно, че в 216 г. пр. Хр. той изпълнява религиозна (изглежда и дипломатическа) мисия в Делфи – Liv. 22, 57, 5; 23, 11, 1–6.

⁶⁷ За *Liber annalis* вж. *Cic. De orat. 2, 12, 51–53*, а също и *Der Kleine Pauly, S. 359*.

⁶⁸ Вж. *Таблица на разночетенията на цензорите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*.

⁶⁹ Терминът „римски цифри“ е неточен. „Римските цифри“ са само латински букви с числена стойност. В ранната латинска, както и в класическата гръцка азбука, действително има някои букви само с числено значение, наследени от елините. Но те не са цифри в истинския смисъл на думата. Така Θ, която присъства в ранната латинска азбука, но няма фонетична стойност, означава 100, F, също без фонетична стойност, означава 1000. По-късно за двете числа се приемат буквите съответно С и М. За римската числена система, такава каквато се среща в използваните извори, вж. *Милетски и римска система за записване на числа до 900 000 с буквени знаци*.

⁷⁰ Това важи поне за откъсите от „Римски древности“ на Дионисий Халикарнаски, а също и за пасажите от Евсевий (*Verisio Armenia*), св. Иероним, Георги Синкел, Павел Орозий. Не можа да бъде открито и българско издание на периодите на Ливий.

⁷¹ Liv. 1, 44, 2; Liv. Per. 1; *Eutrop. 1, 7; Dion. 4, 22*. За цензорските правомощия, като първоначална част от царските прерогативи, се изказва и Пиер Гримал (*Римската цивилизация. С., 1998, с. 115*).

⁷² Liv. 4, 8, 2–7.

⁷³ Liv. 3, 3, 9; 3, 22, 1, 3, 24, 10.

⁷⁴ Вж. *Таблица на разночетенията на цензорите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*.

⁷⁴ За създаването на цензорската институция вж. *Liv.* 4, 8, 2-7. Традиционната дата не се приема еднозначно от модерните изследователи и вместо нея се предлага годината 366 пр. Хр. за начало на цензорската магистратура – вж. *Der Kleine Pauly*, S. 1105-1106. Вж. също таблицата *Римските цензори според Ливиевата традиция: 444-292 г. пр. Хр.*

⁷⁵ *Liv.* 9, 29, 5-11; 9, 30, 1-2; 9, 33, 4-6; 9, 34, 1-26; 9, 42, 3.

⁷⁶ За следващата след Алий Клавдий и Гай Плавтий двойка цензори – Квинт Фабий и Публий Деций, също не е записано цензово число: *Liv.* 9, 46, 10-15.

⁷⁷ Вж. Таблица за броя на римските граждани според вариантичните цензови числа (ок. 550-294 г. пр. Хр.).

⁷⁸ Когато се коментира колко често са воювали римляните, често се посочва „класическия“ пример с храма на Янус. Неговите врати са били затваряни само при настъпване на мир по всички граници на римската държава. За целия период преди началото на Христовата ера регистрираните случаи са само два – в 235 г. пр. Хр., след края на Първата пуническа война и завладяването на Сардиния, и в 28 г. пр. Хр., три години след победата на Октавиан при Акциум. Вж. *Liv.* 1, 19, 2-3.

⁷⁹ Като примери за епидемии в Рим могат да се посочат пасажите: *Liv.* 3, 6, 1-8, 1; 3, 22, 2-4; 4, 20, 9; 4, 21, 2-5; 5, 14, 3-4; 7, 1, 7-8; 7, 2, 1; 9, 28, 6; 10, 47, 6-7; 41, 21, 5-8. Ливий и неговите извори не описват симптомите на заболяванията. Те са обозначени с общата дума *pestis*, която в тесен смисъл значи чума, но с нея може да се нарече всяко силно заразно и остро протичащо заболяване.

⁸⁰ *Liv.* 2, 9, 5; 2, 34, 3; 2, 52, 1; 3, 31, 1; 3, 32, 2-4; 4, 12, 16; 4, 13, 4-16, 5; 4, 20, 9; 4, 25, 2-3; 4, 52, 2-3; 5, 13, 1; 10, 11, 9. Немалко са съобщенията за гладни години и в следващите запазени декади на Ливий, особ. трета, която обхваща времето на Ханибаловата война.

⁸¹ *Liv.* 3, 10, 5; 4, 21, 5; 5, 14, 3-4; 24, 9, 6; 38, 28, 4; 41, 28, 2.

⁸² За колонизацията вж. Таблица на съвместните римо-латински колонии, основани в периода 492-382 г. пр. Хр. и Таблица на колонии с римски и латински статут, основани в периода 338-296 г. пр. Хр.

⁸³ За увеличаването на *Ager Romanus* вж. Таблица за площта на *Ager Romanus* (465-293 г. пр. Хр.).

⁸⁴ *Beloch, J. Der Italische Bund unter Roms Hegemonie ...*, S. 320.

⁸⁵ Пример за римски граждани, които постоянно живеeli извън очертанията на *Ager Romanus*, са колонистите, изпращани в основаваните съвместно с Латинските съюз колонии. Териториите на тези колонии в юридически смисъл не се считали за част от римската държавна територия; те се възприемали и често действали като независими държави. Вж. Таблица на съвместните римо-латински колонии, основани в периода 492-382 г. пр. Хр. Според М. Андреев тези колонисти (*latini coloniarii*) губели гражданските си права – Андреев, М. Римско частно право. С., 1971, с. 142. Пример за неримски граждани, които живеeli постоянно на римска територия, са гражданите на Церс, включени през IV в. пр. Хр. в т. нар. *церитски списъци* (*Tabulae Caeritum*). Те били съхранявани от римските цензори и впоследствие (датата е спорна) се превърнали от списъци на постоянно пребиваващи граждани на приятелска държава в списъци на наказаните по решение на цензорите римски граждани. Вж. *Toussier, A. J. Цит. съч.*, Т. 1. Annex VIII „*The History of Caere's Relations with Rome*“, 410-423.

⁸⁶ Жените, непълнолетните и разточителните се ползвали с ограничена дееспособност, но наложените ограничения не изключвали тези лица от кръга на римските граждани и не отнемали гражданството им – т. е. техният *status civilis*. Вж. Андреев, М. Цит. съч., 147-151. *Венедиков, П.* Записки по римско право. С., 1999, 45-46.

⁸⁷ *Beloch, J. Der Italische Bund unter Roms Hegemonie...*, S. 320, 340.

⁸⁸ Постановката на тази несложна аритметична зависимост може да се разбере най-лесно, като се запълни с кои да са числа, отговарящи на посочените условия. Така за територията х може да се приеме, че има 5000 граждани население, 100 кв. км площ и гъстотата от 50 граждани на кв. км. Ако към нея се присъедини по-рядко населената територия у с 2500 граждани, 100 кв. км. площ и 25 граждани на кв. км, се получава уголемена територия със 7500 граждани, площ 200 кв. км и 37,5 граждани на кв. км. Така населението на х нараства с 50%, територията – със 100%, но гъстотата на гражданите пада – с 25% в сравнение с предишната гъстота на х.

⁸⁹ Аналогично на т. 2, зависимостта в т. 3 също може да се илюстрира с конкретни числа. С цял лесно сравнение се приема, че х, преди да погълне у, има същите показатели като в предходната бележка (граждани – 5000, площ – 100 кв. км, гъстота 50 граждани на кв. км). В случая у е по-гъсто населена и може да има 7500 граждани, 100 кв. км площ и 75 граждани на кв. км. Когато х погълне у, уголемената територия ще има 12 500 граждани, 200 кв. км площ и 62,5 граждани на кв. км. Така населението нараства със 150%, територията – със 100%, гъстотата също нараства – с 25% в сравнение с предишната гъстота на х.

⁹⁰ Примерните стойности за х се приемат същите като в предходните бележки. При равна гъстота на гражданите у може да има стойностите: 6000 души население, площ от 120 кв. км и гъстота от 50 граждани на кв. км. След поглъщането на у от х новата територия на х ще има площ от 220 кв. км и 11 000 граждани, но гъстотата ще остане непроменена – 50 граждани на кв. км, въ-

реки че територията и населението на х нарастват с по 120% в сравнение с показателите преди анексията на у.

⁹¹ За конкретни примери – вж. Таблица за промените в гъстотата на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus* според вариантите ценови числа (465–294 г. пр. Хр.).

⁹² Вж. „Сервиевата реформа според Тит Ливий и Дионисий Халикарнаски“. Оригиналите текстове на двамата автори могат да се открият в изданията „Livy in fourteen volumes“ (V. I. Books I and II with an English translation by B. O. Foster. London, Cambridge, Massachusetts, MCMLXVII). Български превод на текста на Дионисий е публикуван от Хр. Данов в неговата „Христоматия по история на стария свят“ (С., 1976, 436–439).

⁹³ Освен ценза в тази категория могат да се включат Сенатът, голяма част от религиозните колегии, а политическата система, свързвана с името на цар Сервий Тулий (трад. 578–534 г. пр. Хр.), както бе отбелязано, е с твърде спорна датировка – може би основата ѝ, разделянето на гражданите по имуществом признак, действително е била заложена още в царския период.

⁹⁴ За употребата на понятието „res publica“ във втората половина на I в. пр. Хр. и особено за употребата му в запазената част от текста на Ливий вж. Костова, М. *Res Publica* на Цицерон. С., 2000, с. 70. Може да се обобщи, че Ливий използва понятието „res publica“ в смисъл на държава по принцип, а не в смисъл на специфичното държавно устройство, установено след изгонването на последния цар Тарквиний Горди. Вж. *Liv.* 1, 35, 6; 1, 49, 7.

⁹⁵ Времето на Сервий Тулий може да се определи като ранен период от римската история преди всичко поради голямата си отдалеченост от най-ранните поименно известни римски автори. Сред тях на първо място следва да се постави известният цензор Алий Клавдий Цек. От неговата поезия, писана в края на IV в. пр. Хр., са запазени едва няколко стиха. Времева дистанция между събитията от царската епоха и старите аналисти е още по-голяма – Фабий Пиктор и Цинций Алямент са съвременници на Ханнибаловата война (218–201 г. пр. Хр.) и между тях и царската епоха има период от почти три века.

⁹⁶ Вж. Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).

⁹⁷ *Liv.* 29, 37, 1–17.

⁹⁸ Показателен пример за умората на Ливий от неговата огромна книжовна задача е пасажът 31, 1–5: „me quoque inuati, uelut ipse in parte laboris ac periculi fuerim, ad finem belli Punici peruenisse. nam etsi profiteri ausum perscripturum res omnes Romanas in partibus singulis tanti operis fatigari minime conueniat... iam prouideo animo, uelut qui proximis litore uadis inducti mare pedibus ingrediuntur, quidquid progredior, in uastiore me altitudinem ac uelut profundum inuehi et crescere paene opus, quod prima quaeque perficiendo minui uidebatur.“ („След като завърших разказа за Пуническата война изпитвам такова облекчение, все едно, че сам съм споделил нейните усилия и опасности. Разбира се, на този, който смело е замислил да разкаже за всички дела на римляните, не подхожда да се оплаква от умора, след като е завършил само част от започнатото... започвам да се чувствам като човек, навлязъл в морето – след първите стъпки по крайбрежната шипчина, под краката се разтваря бездна, дъното изчезва някъде и едва ли не се разраства трудът, който, изглежда, се е съкращавал с напредването си.“).

⁹⁹ Ценз № 6 – 474 г. пр. Хр. – вж. Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).

¹⁰⁰ Разночетенето на Ливий за ценз № 11–332 г. пр. Хр. – вж. Таблица на разночетенията на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.).

¹⁰¹ Дори да се приеме, че ранните цензови числа са завишени и не са били от порядъка на стотиците хиляди, а са се вместили в рамките на десетки хиляди, пак е нереалистично да се мисли, че цензорите са записвали и обработвали собственоръчно данните на толкова много хора.

¹⁰² Сведения за римски писари бяха открити в пасажите: *Liv.* 9, 46, 1–15; 30, 39, 7; 38, 51, 12; 38, 55, 5; 43, 16, 13.

¹⁰³ *Liv.* 9, 46, 1–15. В разказа си за Гней Флавий Ливий не твърди изрично, че той е бил писар при Алий Клавдий в качеството му на цензор. Оригиналният текст е: „ceterum Flauium dixerat aedilem forensis factio, Ap. Claudii censura uires pacta“. („Впрочем Флавий бил посочен за едил от групата на търговците и занаятчиите, набрала сили в цензурата на Алий Клавдий.“) Следователно и пасажът, посветен на Флавий, не е пряко свидетелство за цензорските писари.

¹⁰⁴ *Liv.* 43, 16, 13.

¹⁰⁵ За офис на цензорите до II в. пр. Хр. се посочват както *Villa Publica* на Марсово поле, така и *Atrium Libertatis* (Атриум на свободата), който се е намирал на известно разстояние от републиканския форум. По-подробно вж. *Platner, S. B. A Topographical Dictionary of Ancient Rome*. London, Oxford University Press, 1929, 56–57; публикацията е достъпна по електронен път на адрес http://www.ukans.edu/history/index/europe/ancient_rome/ (28. 12. 2001). Не е ясно дали цензорите са използвали двете сгради едновременно в даден период и дали е имало функционално разделение между тях – напр. сграда, предназначена за хранилище, и сграда за прием на гражданите по време на ценз.

¹⁰⁶ Практиката да се поверяват на храмовете важни документи не е била откритие на римляните, но едва ли в периода V–IV в. пр. Хр. е съществувала централизация в съхраняването на държавни книжа. Така например в храма на Церера е трябвало да се пазят копия от решенията на Сената (*Liv.* 3, 55, 13), а в храма на Iuno Moneta са се съхранявали *Libri Lintei* (латинските книги), които са съдържали ежегодни списъци на магистратите (*Liv.* 4, 7, 10–12; 4, 20, 5–11). Друго хранилище на документи, според Полибий, се е намирало в непосредствена близост до храма на Iuppiter Optimus Maximus на Капитолия – *Polyb.* 3, 26, 1–2.

¹⁰⁷ *Cic. Pro Arch.* 1, 1–4, 7.

¹⁰⁸ *Liv.* 27, 36, 7.

¹⁰⁹ Вж. статията „Annales“ в „Der Kleine Pauly“ (S. 359).

¹¹⁰ Макар, че не споменава изрично цензовите числа, в известното си съчинение „De Oratore“ („За оратора“) Цицерон пише: „...ab initio rerum Romanarum usque ad P. Mucium pontificem maximum res omnis singulorum annorum mandabat litteris pontifex maximus referebatque in album et proponebat tabulam domi, potestas ut esset populo cognoscendi, eique etiam nunc annales maximi nominantur.“ („...за да се съхрани споменът за обществените събития от създаването на римската държава до времето на върховния жрец Публий Муций, върховният жрец записвал всички събития през отделните години, напасял ги на бяла дъска и я излагал у дома си, за да може народът да се запознае с нейното съдържание. Още тогава тези записки се наричали „велики летописи““) (2, 52, 3–6; българският превод се цитира по изданието: Марк Тулий Цицерон. За оратора. (Пред. и състав. проф. д-р Исак Паси). С., 1992, с. 88). Но в разрез с Цицерон Ливий твърди, че в средата на V в. пр. Хр. консулските фасти и записите на понтификите не са били публични и са се укривали от плебеите – т. е. само може да се предполага какви събития са били включвани в жрецските записи: *Liv.* 4, 3, 9.

¹¹¹ Дионисий твърди, че наказанието за отклоняване от ценз е било отнемане на цялото имущество (*Diog.* 5, 75, 3–4), макар че конкретни примери за прилагането на това наказание не могат да се посочат.

¹¹² *Liv.* 5, 32, 1–49, 7.

¹¹³ *Liv.* 5, 40, 7–10.

¹¹⁴ *Liv.* 6, 1, 9–12.

¹¹⁵ Свидетелство за това е „Книга за поличбите“ на Юлий Обсеквенс – автор от IV в. сл. Хр., който е екскерпирал от текста на Ливий сведения за поличби и обредите, провеждани за тяхното изкупление. Вж. критичното издание *Titii Livi periochae omnium librorum fragmenta Oxytrichi reperta Iulii Obsequentiis prodigiorum liber, edidit Otto Rossbach, MCMX, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri*. Първият цялостен български превод на Обсеквенс бе изготвен от автора на настоящия текст – „Юлий Обсеквенс. Книга за поличбите от годината на Основаването на Града“ в „Jubilaeus V. Сборник в чест на проф. д-р Маргарита Тачева“ (С., 2002, 399–419).

¹¹⁶ Ако се приеме, че понтификални анали са били водени редовно в началото на IV в. пр. Хр.

¹¹⁷ Според Евтропий р. Алия била разположена едва на 11 мили от Рим – *Eutrop.* 1, 20, 3.

¹¹⁸ *Toutin, A. J.* Цит. съч. Т. 1: *Annex VIII „The history of Caere's relations with Rome“*, 410–423.

¹¹⁹ *Liv.* 7, 19, 6–20, 8. Конфликтът завършил със сключване на примирие за 100 години между Рим и Цере. Етруският град не е бил наказан нито с отнемане на част от земята, нито с изпращане на колонисти, нито има сведения да е бил задължен да доставя определен военски контингент, а такива наказания за победени врагове не са били непознати за Рим в средата на IV в. пр. Хр. За лоялността на Цере към Рим вж. също *Liv.* 9, 36, 3 и 10, 4, 9.

¹²⁰ *Liv.* 24, 47, 15 (213 г. пр. Хр. – жертви на пожара станали редица храмове); 25; 39; 17 (споманаване на пожара от 84 г. пр. Хр., който засегнал Капитолия и унищожил Марсиевия щит – реликва от времето на Сципион Африкански); 26, 27, 1–9 (211 г. пр. Хр. – вероятен палеж, предизвикан от бивши кампански граждани: сред изгорелите постройки е бил и Царският атрий); 30, 26, 5 (203 г. пр. Хр.); 35, 40, 8 (191 г. пр. Хр.).

¹²¹ Ливий подкрепя скептицизма си по отношение на ранната римска история със загубата на документи в Галския пожар след превземането на Града, но едва ли всички загубени документи до началото на IV в. пр. Хр. могат да се приписват на разрушенията, причинени от галите – *Liv.* 6, 1, 1–2.

¹²² *Cic. Pro Arch.* 1, 1–4, 7 и особено 1, 4, 8. Руски превод на текста е достъпен в изданието „Марк Тулий Цицерон. Речи в двух томах“, т. II „Годы 62–43 до н. э.“ (Под редакцията на В. О. Горенштейн и М. Е. Грабарь-Пассек. М., 1993).

¹²³ *Liv.* 7, 3, 1–4 (364 г. пр. Хр.); 24, 9, 6 (215 г. пр. Хр.); 30, 26, 5 (203 г. пр. Хр.); 35, 9, 2 (193 г. пр. Хр.); 35, 21, 5–6 (192 г. пр. Хр.).

¹²⁴ За *Villa Publica*, сградата, в която вероятно са се провеждали цензове, вж. 4, 22, 7; 30, 21, 12; 33, 24, 5; 34, 44, 5. Била е използвана и за други държавни цели, като настаняване на чужди делегации. По-подробно вж. *Platner, S. B.* Цит. съч., с. 581.

¹²⁵ За български превод на подбрани откъси вж. Христоматия по история на стария свят (Съст. Х. Данов): С., 1976, 446–455; за английски превод на латинските юридически текстове, които включват

цитати от Законите на дванадесетте таблици вж. *Scott, S. P. The Civil Law including The Twelve Tables, The Institutes of Gaius, The Rules of Ulpian, The Opinions of Paulus, The Enactments of Justinian, and The Constitutions of Leo: Translated from the original Latin, edited, and compared with all accessible systems of jurisprudence ancient and modern. In seventeen volumes, vol. VI, Cincinnati (без година на издаване); публикацията е достъпна по електронен път на адрес <http://www.constitution.org/sps/sps06.htm> (28. 12. 2001).*

¹²⁶ Андреев, М. Цит. съч., с. 29; Венедиков, П. Цит. съч., 19–21.

¹²⁷ Ливий датира началото на работата на децемвирите в 302 г. от основаването на Града (451 г. пр. Хр.) и, ако се следва традицията, вторият мандат на децемвирската колегия е завършил в 450/449 г. пр. Хр., когато трябва да се датира и обнародването на законите – *Liv. 3, 33, 1*.

¹²⁸ Вж. Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus* според вариантите цензови числа (465–294 г. пр. Хр.).

¹²⁹ Пак там.

¹³⁰ Първият ценз, приписван на цар Сервий Тулий, всъщност не е датиран с конкретна година от Ливий, Дионисий и Евтропий, които съобщават за него. Те се задоволяват само да свържат въвеждането на центуриатната система и първия ценз с името на Сервий Тулий и явно са били наясно, че за толкова ранна епоха точните датировки са невъзможни. Годишната 550 пр. Хр. е ориентировъчна и е изведена от традиционните години на царуването на предпоследния римски цар – 578–534 г. пр. Хр.

¹³¹ Молен, Т. Цит. съч., с. 49.

¹³² Легендата свързва придобиването на Сибилинските книги с властването на последния римски цар Тарквиний Горди (трад. 534–509/508 г. пр. Хр.), но няма свидетелства, че в тези свещени за римляните книги с пророчества са се съдържали исторически сведения – *Aul. Gell. 1, 19*, „За историята на Сибилинските книги“.

¹³³ Подходящ пример в това отношение е фрагмент на Полибий, предаден от Стефан Византийски, който съобщава за основаването на Остия от цар Анк Марций – *Polyb. 6, 2, 9*. Събитието, според хронологията на римските книжовници, трябва да се отнася към периода 640–616 г. пр. Хр., а Полибий пише за него в средата на II в. пр. Хр., т. е. близо пет столетия по-късно. Интервалът между времето на Дионисий Халикарнаски (втората половина на I в. пр. Хр.) и събитията от първите книги на неговите „Римски древности“ е не по-малък.

¹³⁴ *Hdt. 1, 94, 1–35* (разказът за преселението на етруските от Лидия в Италия); вж. също 1, 57, 4; 1, 163, 3; 1, 166, 5; 1, 167, 3; 6, 17, 7 и 6, 22, 10.

¹³⁵ *Eutrop. 1, 8, 3* съобщава, че в края на царската епоха „...разстоянието от Рим до най-отдалечената точка на неговите владения едва достигало 15 мили.“ („...cum adhuc Roma, ubi plurimum, vix usque ad quintum decimum miliarium possideret.“) Съобщението не бива да се пренебрегва, но остава неясно откъде Евтропий, работил в средата на IV в. сл. Хр., е знаел териториалния обхват на римската държава в края на VI в. пр. Хр., повече от 850 години преди своето време. Ливий, основен извор за Евтропий, не дава подобни сведения, въпреки че неговият труд е много по-разгърнат от кратката история (*breviarium*) на Евтропий, а книжовникът от Патавия е бил открито по-близо до разглеждания период и е ползвал извори, които в IV в. сл. Хр. вече може да са били загубени.

¹³⁶ Вж. Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus* според вариантите цензови числа (465–294 г. пр. Хр.).

¹³⁷ Един югер е бил равен на 2,50 декара или 2,5 кв. км.

¹³⁸ Площта на *Ager Romanus* в този период е варираща от 982 кв км или 393,1 югера до 2709 кв. км или 1083 югера, а броят граждани, според цензовите числа – от 104 714 до 165 000 души – вж. Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus* според вариантите цензови числа (465–294 г. пр. Хр.).

¹³⁹ *Liv. 4, 47, 6–7; 5, 24, 4–8; 6, 36, 10–11; 6, 16, 6; 8, 11, 14; 8, 21, 11; 10, 1, 3; 31; 49, 5; 35, 9, 7–9; 35, 40, 5; 37, 57, 7–8*.

¹⁴⁰ Сред цитираните в предходната бележка пасажки особено показателен е *Liv. 6, 36, 10–11*. Според този текст, който трябва да разкрие в непряка реч агитацията на народните трибуни Лициний и Секстий, колониалните парцели от два югера едва стигали за „необходимия подслон и гробно място“ („tectum necessarium aut locum sepulturae“), докато парцели от петстотин югера могли да си позволят единствено „най-видните сенатори“ („primi patres“). Дори в пасажда да са отразени настроенията от II–I в. пр. Хр., оценката на Ливий (и неговия първоизточник) не може да бъде компрометирана. Ако два югера са били недостатъчни в I в. пр. Хр., те са били също толкова недостатъчни и в IV в. пр. Хр., тъй като между тези две столетия не могат да се посочат толкова радикални подобрения в земеделските похвати на римляните, които изцяло да са променили продуктивността, съответно и оценката, на италиейските земи.

¹⁴¹ *Liv. 7, 38, 7; 22, 3, 3; 22, 9, 3–4; 22, 14, 1; 26, 16, 6; Polyb. 2, 87, 1–2; 2, 90, 7–8; 2, 91, 1–2; 7, 1, 1–2*.

¹⁴² *Liv. 5, 53, 9; 9, 36, 1–14* (Пимнийската гора в Умбрия); *22, 16, 5* (скалите край Литерн); *23, 24, 7* (Питанската гора в Цизалпийска Галия).

¹⁴³ За животновъдството в Италия в средата на II в. пр. Хр. вж. *Polyb. 12, 3, 7–14*.

¹⁴⁴ Дори късен автор като Евтропий не забравя да се позове на прословутата бедност на Цинцинат – Евтроп. 1, 17, 1.

¹⁴⁵ Красноречив пример, един от немалкото, които могат да се посочат, се открива в труда на Плиний Гримал (Цит. съч., 179–187).

¹⁴⁶ Liv. 2, 51, 7; 2, 27, 5; 6, 2, 2.

¹⁴⁷ В първата половина на V в. пр. Хр. традицията вече съдържа сведения за бедни хора дори сред патрициите – Liv. 3, 27, 1.

¹⁴⁸ Liv. 4, 11, 3–7; 6, 5, 5; 10, 21, 7–10; за изпращане на колонисти с общ брой под 1000 души вж. 4, 47, 6–7; 8, 21, 11.

¹⁴⁹ Liv. 5, 24, 7–8; 22, 53, 4–11.

¹⁵⁰ Раздаването на парцели от завоюваната земя на Веи фактически не е засегнало старата територия на *Ager Romanus* от времето преди завладяването на богатия етруски град – Liv. 5, 30, 8. Показателно е, че чак до началото на II в. пр. Хр. е имало значими парцели незаета държавна земя в радиус от 50 мили от града Рим и тя е била използвана за погасяването на част от държавния дълг към частни лица, натрупан в годините на Ханибаловата война. И ако тази земя е била незаета чак до началото на II в. пр. Хр., то може ли да се защитава тезата за аграрно свръхнаселение още през V–IV в. пр. Хр., при условие че няма сведения за масови конфискации на земя от частни лица през целия период, а въпросните земи изрично са посочени като държавни (*agri publici*), а не изоставени или продадени земи на разорени в Ханибаловата война собственици – Liv. 31, 13, 2–9.

¹⁵¹ Liv. 2, 34, 3–2; 2, 34, 7; 4, 25, 4; 4, 52, 5–6. Дори немного далечните търговски контакти на ранен Рим със Сицилия, Кампания и Северна Етрурия са били достатъчно изключителни, за да бъдат вписвани в понтификалните анали.

¹⁵² Когато се пише за почти непрекъснатите войни на ранен Рим, все пак не бива да се пропуска, че аналитите са отбелязвали отделни години от V и IV в. пр. Хр. като практически мирни години – т. е. храмът на Янус не е бил затварян и не се е провъзгласявал официален мир, но е било налице фактически примирие поради епидемия или пасивност на римските врагове – Liv. 2, 21, 1 (498–495 г. пр. Хр.); 2, 34, 1 (492); 3, 31, 1 (456); 3, 32, 1 (453); 3, 66, 1 (446); 4, 12, 1 (442–441); 4, 25, 2 (433); 4, 35, 3 (424); 4, 47, 8 (418–417); 4, 52, 8 (412–411); 6, 18, 2 (384); 7, 1, 7 (365); 7, 2, 1–2 (364); 7, 27, 3 (347); 10, 1, 1 (303–302); 10, 6, 1 (300). Възможно е част от тези съобщения за мирни години да се дължат на факта, че аналитите просто не са успели да „попълнят“ със събития всички години от хронологията на ранен Рим и са обявили за мирни годините, за които не са намерили никакви сведения или поне предположения. Голяма част от годините, съобщени като мирни, са били и години на епидемии – възможно е предшествениците на Ливий или той самият да са се ръководили от убеждението, че в години на епидемии воденето на войни по принцип се е прекратявало и затова домогване изкуствено да са обвързали част от съобщенията за епидемии с годините на мир.

¹⁵³ Вж. таблицата *Римските цензори според Ливиевата историческа традиция. 444–292 г. пр. Хр.*

¹⁵⁴ Вж. *Таблица на разностранните на цензовите числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)* и *Таблица за броя на римските граждани според вариантите цензови числа (ок. 550–294 г. пр. Хр.)*. Твърдението важи с особена сила за ценз № 11 (332 г. пр. Хр.) – първият ценз след Римско-латинската война и последвалото драстично разширение на *Ager Romanus* (доколкото числото може да се приеме за достоверно) – Liv. 8, 13, 10–14, 12.

¹⁵⁵ Liv. 2, 34, 2–6; 2, 52, 1; 3, 2, 1; 3, 6, 1–3; 3, 31, 1; 3, 32, 1–4; 4, 12, 6–11; 4, 20, 9; 4, 21, 1–7; 4, 25, 2–4; 4, 30, 7–8; 4, 52, 3–7; 5, 14, 3–4; 5, 31, 5–7; 6, 20, 15–21; 7, 1, 7–8; 9, 28, 6; 10, 31, 8; 10, 47, 6.

¹⁵⁶ От пасаж 31, 33, 10 любознателните могат да научат, че в година 200 пр. Хр. в сражение с македонската войска край град Линк в земите на дасаретите били убити 35 (тридесет и пет) римляни.

¹⁵⁷ Вж. бел. № 181.

¹⁵⁸ Наводения: Liv. 7, 3, 1–4; 24, 9, 6; 30, 26, 5; 35, 9, 2; 35, 21, 5–6; 38, 28, 4; земетресения: Liv. 3, 10, 5; 4, 21, 5; 7, 6, 1–5; 10, 31, 8; 22, 5, 8; 35, 40, 7.

¹⁵⁹ Liv. 3, 58, 8; 7, 13, 1; 7, 39, 12.

¹⁶⁰ Вж. историята на ветерана Спурий Лигустин – Liv. 42, 34, 1–15.

¹⁶¹ Таблицата обхваща само числа до 900 000, защото цензовите числа преминават в порядъка на милионите едва с цензове на Октавиан Август, които са извън хронологичния обхват на текста.

¹⁶² В използваните текстове на елинистични автори цензовите числа се предават или с думи, или с букви според т. нар. милетска система. Нито едно число не е изписано с букви според атическата, нито т. нар. Херодианова система, и затова последната е оставена извън сравнителната таблица.

¹⁶³ В критичните издания, с които авторът е работил за издирването на запазени цензови числа, не бе открито изписване на числото четири като IV. В манускриптите, респективно в техните критични издания, четири се предава с четири последователни хасти – IIII. Аналогично е и изписването на девет – не IX, а VIIII. Това предаване на числата четири и девет се запазва и при изписването на техните производни – четиринадесет (XIIII), деветнадесет (XVIIII) etc.

¹⁶⁴ Написаното в предходната бележка за изписването на числата четири и девет може да се повтори и за числата четиристотин и деветстотин. В оригиналните текстове, според издателите, четиристотин се предава като CCCC, а не като CD. По същия начин деветстотин се изписва DCCCC, а не CM. Вж. Liv. Per. 14; 16 (ed. Rossbach, Leipzig, 1910, S. 66; 68). Друго изложение на римската система за предаване на числата с букви вж. в учебника на Р. Гандева, Ал. Милев, Й. Братков, М. Порталски „Латинска граматика. Фонетика. Морфология. Синтаксис“ (3. изд. С., 1966). Авторите изписват числата 4, 9, 14, 19, 29, 400 и 900 съответно IV, IX, XIV, XIX, XXIX, CD и CM, но не изясняват в кои антични текстове или в кои периоди от развитието на латинския език споменатите числа са се използвали по този начин. В настоящата таблица авторът се е ръководил от изписването на числата в използваните издания на антични автори с цел максимална близост до оригиналите.

¹⁶⁵ В оригиналните текстове буквените знаци, които изобразяват хиляди, десетки хиляди и стотици хиляди, се отделят от знаците, обозначаващи единици, десетици и стотици по два начина. Първият е чрез титул-черта, която се поставя над групата на хилядите, десетките хиляди и стотиците хиляди. Вторият начин е чрез изписването на думата „milia“ („хиляди“) в пълен или съкратен вид (m.) след съответната група букви. Софтуерни проблеми възпрепятстват поставянето на титул при компютърен набор, поради което е използван вторият начин за предаване на ценовите числа в оригинал.

¹⁶⁶ Числата, по-големи от 10 000, могат да се предадат според милетската система, като след думата за десетки хиляди (мириади – μυριάδες) се изписва с букви число множител, с което се умножава числото 10 000 и се получава желаната стойност. Понякога думата μυριάδες се заменя от нейната първа буква (μ), а над нея се надписват буквите на множителя. Възможно е да се пропусне и буквата ρ, а над всяка буква от множителя се надписват две точки. В използваните издания при числата, предадени с букви, стои изписана изцяло думата μυριάδες. Вж. Sync. 525, 5 (ed. Helm, Berlin, 1984, S. 118).

¹⁶⁷ В случаите, в които ценово число е предадено с думи, падежните окончания на думите, обозначаващи числото, са запазени такива, каквито са оригиналният текст.

¹⁶⁸ Текстът на Ливий е: „Milia octoginta eo lustro civium censa dicuntur.“ („Твърди се, че преди това очистително жертвоприношение преминали ценз 80 000 граждани.“).

¹⁶⁹ Текстът на спитоматора на Ливий е: „Is censum primum egit, lustrum condidit, quo censa LXXX milia esse dicuntur.“ („Твърди се, че той провел първият ценз, създад практиката на очистителните жертвоприношения и при него преминали ценз 80 000 [души].“)

¹⁷⁰ Текстът на Евтропий е: „Ἀπογραφέντες οὖν οἱ τὴν Ῥώμην οἰκύντες ὑπ' αὐτῷ, συνήχθησαν εἰς ἀριθμὸν ὀδοῦντων τριῶν χιλιάδων μετὰ τὸν ἐν τοῖς ἄλλοις οἰκούντων.“ („Под негово ръководство [на Сервий Тулий] били записани в списъци жителите на Рим, в преброяването били обхванати осемдесет и три хиляди [души] заедно със селските жители.“)

¹⁷¹ Текстът на Дионисий е: „ἐγένετο δ' ἐὶς οὐμὸς τῶν τιμησαμένων τοὺς βίους Ῥωμαίων ἀριθμὸς, ὡς ἐν τοῖς τιμητικοῖς φέρεται ὑπομνησιν, ἐπὶ μυριάσιν ὀκτὼ χιλιάδων πέντε τριακοσίων ἀποδέουσαι.“ („Било извършено всеобщо преброяване с цел оценяване на имуществата на римляните, като предават, че в цензорските списъци били записани 85 300 [граждани].“)

¹⁷² Текстът на Дионисий е: „τιμῆσι δ' ἐγένοντο τῶν βίων καὶ τάξει τῶν εἰς τοὺς πολέμους εἰσφορῶν, ὡς Τύλλιος δ' βασιλεὺς ἐνομοθέτησε, πάντα τὸν ἐπὶ τῆς Τарκυνίου δυναστείας χρόνον ἀφεμέναι, τότε δὲ πρῶτον ὑπὸ τοῦτων ἀνεσθῆναι ἐξ ὧν εὐρέθη τῶν ἐν ἡβῇ Ῥωμαίων περὶ τριακαίδεκα μυριάδας.“ („Бил извършен ценз на имуществата и местата в бойния строй на имащите [достатъчно] средства за военна служба, както цар Тулий постановил със закон и след цялото време, изминало при властването на Тарквиний, за първи път при тях [консулите Валерий и Лукреций] се възобновявал цензът, от който станало ясно, че пълнолетните римляни [ιππότες ?] били около 130 000.“)

¹⁷³ Текстът на Плутарх е: „τριακαίδεκα γὰρ ἄνδρανον μυριάδες, ὄρφακούς καὶ χήρας νομίζοντες τῆς εἰσφορᾶς.“ („Били записани 130 000, без сираците и вдовиците, катоوارени с данък.“).

¹⁷⁴ Текстът на св. Иероним е: „Censu Romae agitato inventa sunt hominum CXX milia.“ („Когато в Рим бил проведен ценз, били открити 120 000 души.“)

¹⁷⁵ Текстът на Дионисий е: „ἐν ὀλίγῳ δὲ χρόνῳ πάντων τιμησαμένων διὰ τὸ μέγεθος τῆς τιμωρᾶς τῆς τε γὰρ οὐσίας ἀπολέσαι τοὺς ἀπειθήσαντας εἶδε καὶ τὴν πολιτείαν ἐτακοσίοις πλείους εὐρέθησαν οἱ ἐν ἡβῇ Ῥωμαῖοι πεντακαίδεκα μυριάδων.“ („След като за кратко време всички преминали ценз поради големината на наказанието за отклонилите се, които трябвало да загубят имуществото и гражданството си, се установило, че римляните във възраст, подходяща за военна служба, са над 150 700.“)

¹⁷⁶ Текстът на Дионисий е: „ἐγένετο δὲ καὶ τιμῆσι ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ διὰ τὸν ὑπάρτων ἐξ ἧς εὐρέθησαν ὑπὲρ ἑνδεκά πάντων μυριάδες οἱ τιμησάμενοι.“ („В това време консулите извършили ценз, от който станало ясно, че преминалите ценз граждани са общо под 110 000.“)

¹⁷⁷ Текстът на Дионисий е: „ἐγένετο δὲ καὶ τιμῆσι ἐπὶ τῆς τούτων ἀρχῆς, καὶ ἦσαν οἱ τιμησάμενοι πολιτείας σφᾶς ἑαυτοῦς καὶ χρήματα καὶ τοὺς ἐν ἡβῇ καὶ δέκα ὀλίγους τριαχιλίων τε καὶ δέκα μυριάδων.“ („При тяхното [на консулите Авъл Манлий и Луций Фурий] управление бил проведен ценз и гражданите, преминали ценза с имуществото и пълнолетните си синове, били почти 103 000.“)

¹⁷⁸ Текстът на Ливий е: „...CIII [m.] DCCXIII ... praeter orbos orbisque. („104 714 ... без сираците и вдовиците“.)

¹⁷⁹ Текстът на Ливий е: „Censa ciuium capita [tot].“ („Цензът преминали ... граждани.“) Цензът, който традиционно се датира в 459 г. пр. Хр., според свидетелствата на Ливий (3, 22, 1; 3, 24, 10), е бил започнат още в предходната година, но е бил завършен в 459 г. с традиционното очистително жертвоприношение (*lustrum*), което не е било проведено в 460 г. пр. Хр. поради заземането на Капитолия от Апий Гердоний и убийството на консула Публий Валерий. Този *lustrum*, според Ливий (3, 24, 10), бил десетият от основаването на Града.

¹⁸⁰ Текстът на Ливиевия епитоматор е: „Два пъти бил провеждан ценз. В първото петилетие били преброени <в текста има лакуна> граждани без вдовиците и сираците, във второто – 117 219.“ В началото на трета книга има две съобщения за проведени цензове и съответните числа (Liv. 3, 3, 9 и 3, 24, 10), а второто, запазено, число на епитоматора, е много близко по изписване до две различията за числото в 3, 24, 10. Това позволява да се предположи, че числото на епитоматора се отнася за ценза, съобщен в 3, 24, 10, а на мястото на лакуната трябва да е стояло епитоматорското число, което да отговаря на числото в пассажа 3, 3, 9.

¹⁸¹ Текстът на Евтропий е: „Μετὰ ταῦτα γίνεταί τῶν σμικτῶν πόλιν ἀπογραφὴ κατὰ τὴν πόλιν, καὶ συνπρίνθῃ πλῆθος ἀνδρῶν ἑκατὸν δέκα καὶ ἑπτὰ χιλιάδες καὶ τριακόσιοι καὶ δέκα καὶ ἑννέα.“ („След това било извършено преброяване на жителите в Града и общият брой на мъжете, който бил изчислен, се равнявал на 117 319.“)

¹⁸² Текстът на Плиний Стари е: „... quum capta est Roma anno CCCLXIV ... capitum liberorum censa essent CLII millia, quingenti LXXIII.“ („... когато Рим бил завладян в 364 година [от основаването на Града] ... ценз били преминали 152 573 свободни хора.“)

¹⁸³ Текстът на св. Иероним е: „Descriptione Romae facta inuenta sunt ciuium CLX milia.“ („Когато в Рим бил проведен ценз, били открити 160 000 граждани.“)

¹⁸⁴ Текстът на Евсевий (versio Armenia) е: „Censu Romae facto inuenta sunt myriades XVI et V millia.“ („Когато в Рим бил проведен ценз, били открити 165 000.“) Особеност при изписването на числата във Versio Armenia на хрониката на Евсевий е това, че се смесват елинската система за предаване на големи числа чрез мириади (десетки хиляди) с изписване на множителя на мириадите с латински букви. Несъмнено причината за това хибридно предаване на числата се състои във факта, че елинският оригинал на хрониката е преведен на латински във Versio Armenia и този превод изглежда се е придържал много близо до първообраза. За системата на мириадите вж. *Милетска и римска система за записване на числа до 900 00 с буквени знаци*.

¹⁸⁵ Текстът на Плутарх е: „πλῆθος μὲν γὰρ ἦσαν οὗτοι τρισαῖδεκα μυριάδων οὐκ ἐλάττους, πολέμικοι δὲ καὶ ἀνδρείους ἔλαυνες.“ („Техният общ брой бил не по-малко от 130 000, всичките воинствени и храбри.“)

¹⁸⁶ Текстът на Орозий е: „haec per annos decem tracta plus quam centum quinquaginta milia Romanorum consumpserunt; tantumque lectissimorum virorum vernaculorumque militum Roma hoc civili bello perdidit, quantum in ea superiore tempore, cum se iam adversum Alexandrum Magnum circumspiceret, in discretis aetatibus census invenit.“ („Така в продължение на 10 години напразно загинули повече от 150 000 римляни. В тази гражданска война Рим загубил толкова много отлични мъже и войни на отечеството, колкото били гражданите от различни възрасти, обхванати в ценза, в онова отминало време, когато Рим замислял планове срещу Александър Велики.“). Авторът сравнява загубите на римски граждани в последните десетина години на гражданските войни (43–31 г. пр. Хр.) с общия брой на римляните по времето на Александър III, но е трудно да се приеме твърдението му, че римската държава замисляла действия срещу македонския монарх.

¹⁸⁷ Текстът на Ливий е: „Censebantur eius aetatis lustris ducena quinquagena milia capitum.“ („По негово време преминали ценз и очистителни жертвоприношения 250 000 души.“). Авторът има предвид времето на Александър III Македонски (336–323 г. пр. Хр.). Съобщението е част от обширен полемичен текст (9, 17–19), който цели да докаже, че ако Александър бил извършил поход в Италия, той щял да бъде със сигурност разбит от римляните и техните съюзници.

¹⁸⁸ Текстът на Евсевий (Versio Armenia) е: „Censu Romanorum facto inuenta sunt myriades XXII.“ („Когато бил извършен ценз на римляните, били открити 220 000.“)

¹⁸⁹ Текстът на Георги Синкел е: „Τρισέως ἐν Ῥώμῃ γενομένης εὐρέθησαν μυριάδες κς“ („Когато в Рим бил проведен ценз, били открити 260 000.“)

¹⁹⁰ Текстът на Ливий е: „... censa capitum CCLXII [m.] CCCXXI.“ („... преминали ценз 262 321 души.“)

¹⁹¹ Текстът на св. Иероним е „Censu Romae agitato inuenta sunt ciuium Romanorum CCLXX milia“: „Когато в Рим бил проведен ценз, били открити 270 000 граждани.“

¹⁹² Текстът на Ливиевия епитоматор е: „census actus est, lustrum conditum, censa sunt ciuium capita CCLXXII [m.] et CCCXX.“ („Бил проведен ценз и било извършено очистително жертвоприношение, цензът преминали 272 320 граждани.“)

¹⁹³ Основните данни в таблицата са препечатани от изследването на Beloch, J. *Der Italische Bund unter Roms Hegemonie. Staatrechtliche und statistische Forschungen.* Leipzig, 1880, S. 101. Запозната е датираността на цензовете, възприета от Белох. За повечето дати тя е с една година по-късна.

¹⁹⁴ Преизчисляването на хектарите в квадратни километри е направено от автора на настоящия текст с цел изчисляване гъстотата на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus*.

¹⁹⁵ Първата дата, за която Белох изчислява площта на *Ager Romanus*, е 465 г. пр. Хр. – това е годината на седмия известен римски ценз (*Der Italische Bund unter Roms Hegemonie. Staatrechtliche und statistische Forschungen*, S. 101). Пресмятането на площта на римската територия в по-ранно време се затруднява от несигурността на традицията за края на царската епоха и началото на т. нар. републикански период.

¹⁹⁶ За времето на ценз № 11, който се датира от изследователите ок. 332 г. пр. Хр., Белох не е изчислил площта на *Ager Romanus*. Този ценз е първият след Римо-латинската война от 340–338 г. пр. Хр. и би трябвало да отразява даването на римско гражданство на редица латински общини. Съответно и едно число за площта на *Ager Romanus* трябва да отразява най-голямото в дотогавашната римска история териториално увеличение. Затова площта на *Ager Romanus* в 332 г. пр. Хр. не може да се приравни нито с площта в 340 г. пр. Хр., нито с римската територия в 294 г. пр. Хр., която в края на IV в. пр. Хр. отново търпи разширения.

¹⁹⁷ За отсъствието на данни за площта на *Ager Romanus* преди 465 г. пр. Хр. и ок. 332 г. пр. Хр. (ценз № 11) вж. Таблица за гъстотата на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus* според вариантите цензови числа (465–294 г. пр. Хр.).

¹⁹⁸ С цел лесно сравнение между настоящата таблица и вариантната таблица за броя на римските граждани според цензовите числа, междуцензовите периоди и в двете таблици са с еднаква номерация. Тъй като за времето на първите шест ценза преди 465 г. пр. Хр. не е изчислена площта на *Ager Romanus*, то тази таблица започва с период № 7 (465–459 г. пр. Хр.). Площта на римската територия не е изчислена и за 332 г. пр. Хр. – това е крайната дата на период № 10 (340–332 г. пр. Хр.) и началната на период № 11 (332–294 г. пр. Хр.). Същевременно е известна площта за 294 г. пр. Хр. Годините между 340 и 294 г. пр. Хр. са означени като период 10/11, за да не се нарушава възприетата номерация.

¹⁹⁹ Номерацията в тази таблица следва напълно номерацията в Таблица за промените в гъстотата на римските граждани на квадратен километър от *Ager Romanus* според вариантите цензови числа (465–294 г. пр. Хр.).

²⁰⁰ Датировките в таблицата са традиционни, т. е. те са заимствани от хронологията на Тит Ливий и Дионисий Халикарнаски. Опит за прецизиране на традиционната хронология с цел синхронизиране на римската история с историята на другите средиземноморски държави е направен от Toutin, A. J. Цит. съч. Т. 2, 557–562.

²⁰¹ В посочената година Ливий съобщава за преминаването на Фидене на страната на царя на Всн Ларе Толумний, следователно нейното първоначално колонизиране трябва да се пада в една по-ранна, трудна за конкретизиране, дата. След разгрома и убийството на Толумний и след повторното изплащане на Фидене римляните (а най-вероятно и латинските им съюзници) извършват частична реколонизация на този полис.

²⁰² Ливий не споменава изрично името на колонията, а само съобщава, че е в земите на волските. Маяк, следвайки Корнеман, приема, че колонията е Вителия, която действително е в земите на волските в началото на IV в. пр. Хр. (Маяк, И. Л. Взаимоотношения Рима и италиец в III–II вв. до н. е. (До Гракханското движение). М., 1971, с. 44). Н. Е. Боданская и Г. П. Чистяков в коментарите си към руския превод на Ливий идентифицират неназованата колония като Цирцея (Тарацина), в чиито околности също са обитавали волски (Тит Ливий. История Рима от основания Города. Т. 1. М., 1989, с. 544, бел. № 52). Основание за идентификацията си намират в пасажа на Диодор 14, 102, 4, в който се съобщава както за заселване в земите на волските (... Ρωσσοί τὴν τὸν Οὐδεσίαν χώραν κατεκλποῦσαν...), така и за колонизирането на Цирцея (...ἐξ Κερκίους ἀποικίαν ἀπέστειλαν.), което е поставено от Диодор две години след съобщението на Ливий. От двата пасажа не може да се направи категоричното заключение, че авторите съобщават само за колонизирането на Цирцея и то изключва създаването на друга колония в обширните земи на волските. Аргументите на Корнеман в полза на Вителия обаче остават неизвестни.

²⁰³ Според традицията още цар Тарквиний Горди в края на VI в. пр. Хр. основал колонии в Сигиния и Цирцея, „за да пазят Рим по суша и по море“ (Liv. 1, 56, 3, също Dion. 4, 63, 1). Римските колонисти в Цирцея били прогонени от известния ренегат Гн. Марций Кориолан в 488 г. пр. Хр., а полисът бил предаден на волските (Liv. 2, 39, 2; Dion. 8, 14, 1).

²⁰⁴ Трудно е да се уточни датата на основаването на Сутриум, макар че в 209 г. пр. Хр. няма съмнение за колонизалния й статут. В това отношение таблицата следва Маяк, И. Л. Цит. съч., с. 44.

²⁰⁵ За първата, според традицията, колонизация на Анциум вж. Таблица на съвместните римско-латински колонии, основани в периода 492–382 г. пр. Хр.

²⁰⁶ Пак там.

²⁰⁷ Колонията на Понцианските острови е първата за Рим островна колония.

²⁰⁸ Цитира се с традиционната датировка по *Toynbee, A. J.* Цит. съч. Т. 1, с. 159, бел. № 12. На с. 158–161 авторът дава уточнени датировки за основаването на колонии с римски и латински статут в този период. Като отчита късните вмесствателства в традиционната хронология на събитията до година 300 пр. Хр., Тойнби дава датировки с три до осем години по-късни от традиционните за дати от V и първата половина на IV в. пр. Хр. и с една до три години по-късни за дати от втората половина на IV в. пр. Хр.

²⁰⁹ Община с името *Integratna* е съществувала и в Умбрия.

²¹⁰ Първият, неуспешен, опит за основаване на латинска колония в Сора трябва да се датира малко преди 315 г. пр. Хр. (ок. 317–316?), защото в изложението си за същата година Ливий съобщава за избиването от самнитите на още неуспешните римски колонисти (*Liv.* 9, 23, 2).

²¹¹ Пасажите, от които са почерпани данните за таблицата, са съответно *Liv.* 1, 43, 1–9 и *Dion.* 4, 16, 1–18, 3.

²¹² И двамата автори не посочват равностойност на конническият ценз в пари: *Liv.* 1, 43, 8; *Dion.* 4, 18, 1.

²¹³ Изследователите приемат, че т. нар. *sex suffragia* (букв. *шестте гласа*) са изключително политическо, а не военно тяло. В тях са били вписвани само патриции. Както посочва и самият Ливий (1, 43, 9), тези шест центурии били създадени на мястото на трите изначални римски триби – *Titius*, *Ramnes* и *Luceres*. Сервисите *sex suffragia* са тяхно удвояване и изглежда са запазили някаква част от религиозните функции на старите триби (*Liv.* 1, 43, 9).

²¹⁴ Дионисий, като гръцки автор, не е употребил в текста си латинските термини *iuniores* и *seniores*. Той пише за *νεωτέρου* (*по-млади*) и *πρεσβυτέρου* (*по-стари*). Като се сравняват неговите думи с латинските термини *iuniores* – войници в младша възраст (17–45 год.) и *seniores* – войници в старша възраст (46–60 год.), е несъмнено, че използваните от Дионисий определения са точен превод на латинските термини.

²¹⁵ Дионисий е употребил думата *βυρεός*, която означава „голям щит“. От сравнението с аналогичния пасаж на Ливий (1, 43, 4) става ясно, че големият щит на Дионисий всъщност е римският *scutum*. Примерът е подходящ за взаимното допълване на двамата автори относно Сервиевата реформа.

²¹⁶ За 4-и и 5-и клас Ливий не споменава изрично разделение на *seniores* и *iuniores*. То се разкрива както от сравнение с изложението на Дионисий, така и от самата логика на центуриатната реформа. Тъй като един от основните ѝ мотиви е създаването на боеспособно гражданско опълчение, съвсем естествено е гражданите с намалена поради възрастта им боеспособност да се отделят в обособени единици. След като това разделение е прокарано в 1-и, 2-и и 3-и клас, не е оправдано то да се пренебрегва в 4-и и 5-и клас, които също участват в бойния строй, а не са освободени от служба както пролетариите.

²¹⁷ Традиционният латински израз, който означавал постигнатото от магистрата в качеството му на такъв за времето на неговия мандат.

²¹⁸ Цензовите числа са предадени с възприетата в останалите таблици поредна номерация.

²¹⁹ Наличните извори за римските цензове показват, че цензът винаги завършва с очистителното жертвоприношение *lustrum*. Затова, когато в текстовете се споменава едно от двете понятия, по необходимост трябва да се предположи и другото, макар и то да не е винаги изрично споменато.

²²⁰ *Villa Publica* се е намирала в подножието на Капитолия, в южната част на Марсово поле, на по-късната *Vicus Pallacinae*.

²²¹ Гай Юлий починал по време на своята цензура и на негово място Сенатът назначил Марк Корнелий. Прецедентът скоро бил отхвърлен, тъй като след две години Градът бил превзет от галите и събитието било изтъквано като лоша поличба. Загрижен да предаде другите зловещи предзнаменования за падането на Рим, Ливий е пропуснал да съобщи името на другия цензор, колега на Гай Юлий и Марк Корнелий.

²²² Според Ливий цензорите трябвало да изяснят мащаба на задължняване сред римските граждани и да оповестят списъците с имущество на всеки от тях – *tabulae publicae*.

²²³ Изборът на трета двойка цензори в една и съща година бил обявен за неблагочестив и следователно – недопустим, или поне това е обяснението, което дава Ливий или някой от неговите извори.

²²⁴ Гай Марций Рутул е първият цензор от средите на плебеите.

²²⁵ Вж. статията на М. В. Белкин „Реформа Сената 312 года до н. э.“, достъпна по електронен път на адрес <http://www.centant.ru.ru/centrum/publik/confcent/1997-10/belkin.htm> (20. 05. 2001).

²²⁶ Ливий отбелязва, че Публий Корнелий и Гай Марций са били двадесет и шестата цензорска двойка, а проведенният луструм е бил деветнадесети по ред, без да уточнява дали става дума за деветнадесети луструм от основаването на Рим или от началото на цензорската институция.

1. Издания на антични текстове

- Авъл Гелий. Атически нощи. (Превел от латински и старогръцки Вл. Атанасов). С., 1985.
- Аристотел. Атинската политика. (Превод от старогръцки Цветана Панициду, Харалампий Паницидис). С., 1993.
- Евтропий. Бrevиарий от основания на Города. Санкт-Петербург, 2001.
- Марк Тулий Цицерон. За оратора. (Превод от латински Петя Стоянова). С., 1992.
- Марк Тулий Цицерон. Речи в двух томах. Годы 62-43 до н. э. М., 1993.
- Поллибий. Всеобщая история в сорока книгах. (Перевод с греческого Ф. Г. Мищенко. Т. 1. Кн. I-V). Санкт-Петербург, 1994.
- Тит Ливий. История Рима от основания Города. Т. 1. (Редакторы переводов М. Л. Гаспаров и Г. С. Кнабе). М., 1989.
- Тит Ливий. История Рима от основания Города. Т. 2. (Редактор перевода и комментариев В. М. Смирин). М., 1994.
- Тит Ливий. История Рима от основания Города. Т. 3. (Редакторы переводов М. Л. Гаспаров, Г. С. Кнабе, В. М. Смирин). М., 1994.
- Херодот. История. Часть първа. (Под редакцията на Георги Михайлов). С., 1986.
- Херодот. История. Часть втора. (Под редакцията на Георги Михайлов). С., 1990.
- Diodorus of Sicily, with an English translation by C. H. Oldfather in twelve volumes. v. VI, books XIV-XV. London, Cambridge, Massachusetts, MCMLXIII.
- Eusebi Chroniconum Canonum quae supersunt. Edidit Alfred Schoene. Armeniam versionem latine factam e libris manuscriptis recensuit H. Petermann. Hieronymi versionem e libris manuscriptis recensuit Alfred Schoene. Syriam Epitomen Latine factam e libro Londinensi recensuit E. Roediger. Editio secunda lucis ope expressa Apud Weidmannos (1967).
- Eusebius Werke. siebenter Band. Die Chronik des Hieronymus. Hieronymi Chronicon. Herausgegeben und in 2. Auflage bearbeitet von Rudolf Helm. Berlin, 1984.
- Histoire Naturelle de Pline avec la traduction en française par M. E. Litte de l'Académie Française, inspecteur général de l'enseignement supérieur. Tome Second. Paris, MDCCCLXXVII.
- Livy in fourteen volumes, V. 1. Books I and II with an English translation by B. O. Foster. London, Cambridge, Massachusetts, MCMLXVII.
- Livy with an English translation in fourteen volumes, v. II. Books II and IV. Translated by B. O. Foster, MCMLXVII.
- Livy with an English Translation in fourteen volumes, vol. VII. Books XXVI-XXVII. Translated by Frank Gardner Moore, MCMLXIII.
- Livy with an English Translation in fourteen volumes, vol. VIII. Books XXVIII-XXX. Translated by Frank Gardner Moore, MCMLXXI.
- Livy with an English Translation in fourteen volumes, v. X. Books XXXV-XXXVII, Translated by Evan T. Sage, MCMLXV.
- Livy with an English Translation in fourteen volumes, v. XI. Books XXXVII-XXXIX, Translated by Evan T. Sage, MCMLXV.
- Oeuvres complètes de Tite-Live avec la traduction française de la collection Panckoucke par mm. Liez, Dubois, Verger et Corpet. Tome Premier. Paris (без означена година на издаване).
- Oeuvres complètes de Tite-Live avec la traduction française de la collection Panckoucke par mm. Liez, Dubois, Verger et Corpet. Tome Deuxime. Paris (без означена година на издаване).
- Oeuvres complètes de Tite-Live avec la traduction française de la collection Panckoucke par mm. Liez, Dubois, Verger et Corpet. Tome Quatrieme. Paris (без означена година на издаване).
- Pauli Orosii Historiarum adversum paganos libri VII ex recognitione Caroli Zangemeister. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, MDCCCLXXXIX.
- Titi Livi Ab Urbe Condita, Recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt Robertus Seymor Conway et Carolus Flamstead Walters. Tomus I. Libri I-V, Oxonii, First published 1914.
- Titi Livi Ab Urbe Condita. Recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt Carolus Flamstead Walters et Robertus Seymor Conway. Tomus II. Libri VI-X, Oxonii, MDCCCXIX.
- Titi Livi periochae omnium librorum fragmenta Oxyrinchi reperta Iulii Obsequentis prodigiorum liber, edidit Otto Rossbach, MCMX, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.

2. Исследования

2.1. Публикации на хартия

- Андреев, М. Римско частно право. 4. прераб. и доп. изд. С., 1971.
Венедиков, П. Записки по римско право. С., 1999.
Гандева, Р., А. Милев, Й. Братков, М. Порталски. Латинска граматика. Фонетика. Морфология. Синтаксис. С., 1966.
Григал, П. Римската цивилизация. С., 1998.
Дечев, Д. Титъ Ливий (59 г. пр. Хр. – 17 г. сл. Хр.). – Прометей, VI, 1941–1942, кн. IV, 103–106.
Костова, М. Res Publica на Цицерон. С., 2000.
Машкин, Н. А. История на древния Рим. С., 1949.
Маяк, И. Л. Взаимоотношения Рима и италийцев в III–II вв. до н. э. (До Гракханского движения). М., 1971.
Молзен, Т. Римска история. С., 2000.
Острогорски, Г. История на Византийската държава. С., 1998.
Пирогов, В. Изследования по Римской истории преимущественно в области третьей декады Ливия. СПб., 1878.
Ростовцев, М. История на Стария свят. Т. 2. Рим. С., 1994.
Beloch, J. Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege. Berlin, 1926.
Beloch, J. Der Italische Bund unter Roms Hegemonie. Staatsrechtliche und Statistische Forschungen. Leipzig, 1880.
Beloch, J. Die Bevölkerung der griechisch-romischen Welt. Leipzig, 1886.
Brunt, P. A. The Italian manpower, 225 B. C. – A. D. 14. Oxford, 1987 (второ издание).
Coulanges, F. de Der antike Staat. Studie über Kultus, Recht und Einrichtungen Griechenlands und Roms. Berlin und Leipzig, 1907.
Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung Zahlreicher Fachgelehrter bearbeitet und herausgegeben von Konrat Ziegler und Walther Sontheimer. Erster Band, Stuttgart, MCMLXIV.
Rosenberg, A. Untersuchungen zur römischen Zenturienverfassung. Berlin, 1911.
Soltau, W. Livius' Geschichtswerk, seine Komposition und seine Quellen. Ein Hilfsbuch für Geschichtsforscher und Liviusleser. Leipzig, 1897.
Toynbee, A. J. Hannibal's legacy. The Hannibalic war's effects on Roman life. Oxford, 1965.
v. I Rome and her neighbours before Hannibal's entry.
v. II Rome and her neighbours after Hannibal's exit.
Walsh, P. G. Livy. His historical aims and methods. Cambridge, 1970.
Walsh, P. G. Livy. Oxford, 1974.

2.2. Електронни публикации

- Белкин, М. В. Реформа Сената 312 года до н. э., на адрес:
<http://www.centant.ru/centrum/publik/confcent/1997-10/belkin.htm> (20. 05. 2001).
Platner, S. B. A Topographical Dictionary of Ancient Rome, London, 1929, на адрес:
http://www.ukans.edu/history/index/europe/ancient_rome/ (28. 12. 2001)